

Johan Vissers de eerste werkman in de Bredase gemeenteraad 1901-1907*

door

ALEX LAENEN

Een opmerkelijke gebeurtenis markeerde aan het begin van deze eeuw het politieke leven in Breda: eind 1900 werd boekbinder Johan Vissers (1857-1929) als eerste werkman in de door patriciërs overheerste gemeenteraad gekozen. Vissers was actief in de neutrale vakorganisatie en in haar annalen werd deze doorbraak van haar (partijloze) kandidaat vol verwachting geboekstaafd. Inmiddels is deze episode uit de geschiedenis, die destijds vrij wat stof deed opwaaien, allang vergeten. Hooguit geniet de raadsverkiezing in 1907 van de socialistische (ex-)priester dr. Jan van den Brink voor de Sociaal-Democratische Arbeiders Partij (SDAP) nog enige bekendheid. Hij was in feite Vissers' opvolger als arbeidersvertegenwoordiger. De vakliteratuur belicht deze erudiete partijman redelijk uitgebreid.¹ De figuur van Vissers heeft daarentegen nog maar amper de aandacht gekregen die hij verdient. Deze bijdrage gaat nader in op de ontwikkelingsgang van deze vakbondsman tot gemeenteraadslid, zijn politieke optreden als arbeidersafgevaardigde, zijn betekenis en de reacties uit zijn omgeving. Doel is te komen tot een beoordeling van Vissers' belang in de Bredase sociaal-politieke ontwikkeling.

1. Achtergronden

Familie

De man die het arbeiderselement in de lokale gemeenteraad introduceerde stamde uit een protestantse, Nederlands-Hervormde, Bredase familie. De voorvaders van Johan Vissers waren welgestelde ambachtslieden en gezeten burgers.² Zijn vader Pieter Johannes viel als kleermaker in feite in de categorie 'loontrekkers'. Die plaats op de maatschappelijke ladder zou zoon Johan zijn leven lang innemen. In de familie had zich dus een zekere proletarisering voltrokken.

Johannes Wilhelmus Jacobus Vissers, zoals Johans naam voluit luidde, werd op 6 november 1857 in Rotterdam geboren. Zijn vader, een zwerversnatuur, werkte daar toen als employé bij de Hollandsche IJzeren Spoorwegmaatschappij, een van de particuliere exploitanten van het nog kleinschalige spoorwegnet.³ Na de geboorte van

* Met dank aan drs. E. Theloosen.

hun eerste kind keerden Pieter Vissers en zijn vrouw Catharina, een voormalig dienstmeisje, terug naar Breda. Hier vond verdere gezinsuitbreiding plaats.

Johan groeide op aan de Haagdijk, volgde lager onderwijs en bekwaamde zich bij verschillende bedrijven in het vak van boekbinder. Hij klom van hulpje en winkelbediende zelfs op tot chef-boekbinderij. Die positie bekleedde hij uiteindelijk bij de NV Bredasche Boekhandel en Uitgeversmaatschappij v/h *Broese & Comp.*, de latere NV Broese en Peereboom. Bij deze protestantse firma aan de Grote Markt was Vissers 22 jaar in dienst, van medio 1907 tot enkele maanden vóór zijn overlijden op 8 juni 1929 in Den Haag.⁴

1. Johan Vissers. Portret ca. 1925.

Johan Vissers was kostwinner voor vrouw en kinderen, met wie hij steeds in arbeidersbuurten huisde. Hij is tweemaal gehuwd geweest: met Maria van Oorschot in de jaren 1880-1883 en met daglonersdochter Adriana van der Pas in de jaren 1886-1922. Beide huisvrouwen waren rooms-katholiek gedoopt en geboortig uit Princenhage, respectievelijk Breda. Uit deze verbintenissen kwamen negen kinderen voort, van wie drie op prille leeftijd overleden; Maria bracht bovendien een voorachtelijke dochter mee.

Vakbeweging

Vanuit zijn métier kwam Vissers in aanraking met de grafische vakorganisatie. Van Breda's oudste vakbond, de in 1837 opgerichte typografenvereniging *Door Eendracht t'Zaam Verbonden*, bleef hij tot aan zijn dood toe lid: bijna 55 jaar. Deze neutrale bond was decennia lang slechts een veredelde gezelligheidsvereniging annex ziekenpot en begrafenisfonds. Pas op het einde van de 19e eeuw kreeg zij oog voor de sociale kwestie.⁵ In het algemeen rijpte toen een bewustwording van het onhoudbare

werkmanslot bij de verschillende stromingen binnen de opkomende Bredase arbeidersbeweging; de socialisten liepen daarbij overigens voorop. De lokale arbeidersbeweging vormde een bont gezelschap van (politiek/religieus-)neutrale, socialistische en confessionele verenigingen: vakbonden, partijen en nevenorganisaties.⁶ Vaak zaten zij vol afkeer en achterdocht jegens elkaar, soms waren zij bereid om samen te werken. De eeuwwisseling was tevens een tijd waarin de maatschappij moderniseerde en Nederland in industriële richting koerste. Die ontwikkeling schiep nieuwe problemen en uitdagingen. Voor de arbeidersorganisaties kwam het er, niet op de laatste plaats, op aan het hoofd te bieden aan de sociale kwestie, met zijn aspecten van armetierige lonen, pauperisme, vrouwen- en kinderarbeid, gebrekkige sociale voorzieningen, woningnood en drankmisbruik. Kortom, de misère van alledag trok de volle aandacht van de geëngageerde werklieden.

De neutrale vleugel van de arbeidersbeweging stond binnen het maatschappelijk krachtenveld het progressief-liberale gedachtegoed voor: zij streefde primair naar lotsverbetering en verheffing van de werkman via geduldige maatschappelijke hervormingen en richtte zich vóór alles op bestrijding van de nadelige gevolgen van het kapitalisme. Daarbij toonde zij zich afkerig van het socialisme, dat met zijn principes van klassenstrijd en socialisatie der productiemiddelen als te revolutionair werd beschouwd. Anderzijds was zij even wars van het conservatief ogende confessionele organisatie-model dat gedomineerd werd door de paternalistische kerk. Uit dit hout was Johan Vissers eveneens gesneden: hij was geen aanhanger van de socialistische beginselen, al was hij ook absoluut geen *socialistenvreter*⁷; maar van godsdienstige invloeden in de vakbeweging was hij evenmin gecharmeerd. Godsdienst vond hij gewoon een privé-aangelegenheid.⁸ We zouden Vissers dan ook mogen rekenen tot de toenmalige links-liberalen, ook bekend als de radicalen. Dit slag sociaal-liberalen vond sinds 1901 vooral bij de Vrijzinnig-Democratische Bond (VDB) politiek onderdak. De VDB kende vanaf 1906 een Bredase afdeling.⁹ Voorzover bekend is Vissers evenwel niet in partijverband actief geweest. Daarvoor was hij ook teveel vakbondsman, bovendien een van neutrale snit, en dat in alle opzichten.

Johan Vissers werd al spoedig een prominent vakbondslid en vervulde als zodanig diverse kaderfuncties. Eerst was hij in de jaren 1888-1893 secretaris van de neutrale typografenbond *Door Eendracht t'Zaam Verbonden*.¹⁰ Vervolgens nam hij tussen 1902 en 1905 deze functie waar bij de socialistisch georiënteerde Algemeene Nederlandsche Typografenbond (ANTB); met deze kleine, in 1894 opgerichte ANTB-Breda hadden de neutrale typografen nauwe banden.¹¹ Tegelijkertijd voerde hij het secretariaat van de Gecombineerde Werkliedenvereniging *Eendracht Maakt Macht*.¹² Dit samenwerkingsverband functioneerde in de jaren 1901-1909, het telde overwegend neutrale bonden en heette in de wandeling 'de Gecombineerde' (zie Bijlage). Verder zat Vissers in verschillende commissies van zijn vakbond, bovendien in een arbeiderscomité dat de Kamer van Arbeid - een overlegorgaan van werkgevers en werknemers na 1900 - adviseerde inzake de arbeidsverhoudingen in de aangesloten bouwbedrijven. En regelmatig ventileerde Vissers zijn mening over diverse sociale problemen en vakbondskwesties in woord en geschrifte. Het wekt dan ook geen verwondering dat zijn visie op een brede maatschappelijke betrokkenheid van de vakbeweging zich vertaalde in het voorzitterschap in 1901 van het Bredase

Werklieden-Boycot-Comité en in 1903 van het plaatselijke Comité van Verweer, kennelijk met goedvinden van de bondsleiding. Het eerste comité, neutraal van aard, propageerde uit solidariteit met de zogenoemde *stamverwante* Boeren in Zuid-Afrika, die kort voor en na 1900 belaagd werden door de Britse expeditielegers, een boycot van de Britse handelsvloot. Dit in navolging van de revolutionaire vakbondsfederatie het Nationaal Arbeids-Secretariaat, waarmee de neutrale typografen in contact stonden.¹³ De tweede organisatie, die in feite zuiver socialistisch was, keerde zich tegen de voorgenomen antistakingswetten van de regering-Kuyper, gericht op een stakingsverbod bij publieke diensten zoals de vitale spoorwegsector. Tegen deze gewraakte *worgwetten* riep het Landelijk Comité van Verweer in april 1903 een nationale spoorwegstaking uit, die evenwel op een mislukking uitliep. Van zijn lokale afdeling wordt Vissers in het landelijke anarchistische blad *De Vrije Socialist* korte tijd voorzitter genoemd; dit was overigens onze enige bron.¹⁴ Vissers' vakbondscarrière beleefde aldus min of meer zijn hoogtepunt in de decennia vóór en na de eeuwwisseling; in het laatste viel tevens zijn lidmaatschap van de gemeenteraad.

2. Het nieuwe vaandel van de neutrale typografenbond uit 1912.

Naderhand trad Vissers in de neutrale beweging wat naar de achtergrond; zijn optreden werd althans minder in het oog lopend. Zijn inzet bleef niettemin onverkort dezelfde, zoals de volgende voorbeelden illustreren. Zo speelde hij bij de feestelijkheden rond het 75- en 90-jarig bestaan van de neutrale typografenbond, in 1912 en 1927, een vooraanstaande rol; hij had die trouwens ook al bij het 50-jarig bondsbestaan in 1887 vervuld. In 1912 kreeg hij bovendien de vervanging van het oude bondsvaandel door een splinternieuw exemplaar voor elkaar.¹⁵ In het algemeen had Vissers een actieve inbreng in het culturele leven van zijn bond; dan leek geen moeite hem teveel en trad hij graag voor het voetlicht. Wie Vissers beter kende typeerde hem dan ook raak als *een vrolijke snuiter!*¹⁶ Deze persoonlijke noot laat niettemin zijn maatschappelijk engagement onverlet. Die klonk ook helder door in het paginagrote jubileum-artikel dat hij schreef over de geschiedenis van zijn 90-jarige bond in *Het Bondsorgaan*, het blad van de neutrale Nederlandsche Grafische Bond waarvan *Door Eendracht t'Zaam Verbonden* sinds de Eerste Wereldoorlog een afdeling vormde.¹⁷ Even belangwekkend, zoniet meer dan dat, was Vissers' betrokkenheid bij de typografenstaking te Breda in januari 1914. Toen wisten de verenigde grafische bonden (katholiek, socialistisch en neutraal) met succes de arbeidsvoorwaarden in de grafische bedrijven naar hun hand te zetten. Daarmee hadden zij een primeur in Brabant en hun actie werd een schoolvoorbeeld voor de rest van de provincie. *Van Breda begint de victorie. Hoog de solidariteit, hoog de organisatie*, juichte het Brabantse socialistische weekblad *De Strijd* dan ook luidkeels. Vissers was algemeen secretaris van het comité van de samenwerkende grafici, dat de staking enkele dagen leidde.¹⁸ Daarnaast deed hij nog wat kleiner bondswerk zoals ledenwerving. Tot slot valt te vermelden dat Vissers namens de neutrale typografenbond was afgevaardigd in verschillende overlegorganisaties van werkgevers en -nemers voor het Bindersbedrijf. Ook deze taak van belangenbehartiging voerde hij vanaf de Eerste Wereldoorlog gedurende een tiental jaren nauwgezet uit.¹⁹

Johan Vissers was, kortom, vakbondsman in hart en nieren; een gedreven functionaris, organisator en propagandist. De vakbond en de zaak van de arbeiders in het algemeen was hij met hart en ziel toegedaan. In dit verband zou de volgende uitspraak van hem dan ook als zijn lijfspreuk mogen worden opgevat: *Hoofdzaak voor den werkmán is maatschappelijke ontwikkeling, en dat door 'organisatie' te verkrijgen.*²⁰ Zij tekent Vissers ten voeten uit.

2. Gemeenteraad

Verkiezing

Ooit zouden diverse arbeiders(-vertegenwoordigers) de Bredase raadszaal bevolken en aldus aan de lokale politiek een nieuwe dimensie toevoegen; vooral na de Eerste Wereldoorlog en de invoering van het algemeen kiesrecht was dat het geval. Zover was het anno 1900 nog niet: de eerste zetel in de gemeenteraad moest toen nog door een werkmán veroverd worden. De eer van deze primeur viel vakbondsman Johan Vissers ten deel.

Het was echter niet zonder slag of stoot dat hij een raadszetel wist te bemachtigen. Vissers stond in oktober 1900 bij tussentijdse verkiezingen kandidaat voor de vacante zetel van het protestantse raadslid J. Witsenborg. Het ligt niet met zoveel woorden vast, maar we mogen ervan uitgaan dat de neutrale typografenbond de drijvende kracht vormde achter deze kandidaatstelling. De verkiezingen vonden plaats in het IIIe kiesdistrict.²¹ De stad was destijds, behalve in vijf wijken, opgedeeld in drie kiesdistricten, krachtens het toenmalige districtenstelsel. Het derde district besloeg een klein deel van de stadswijken D en E, en in het bijzonder wijk C.²² Het omvatte enerzijds een klein gedeelte van het rijkere centrum met zijn herenhuizen, het gebied ten oosten van de Haven; dit strekte zich uit tot de Grote Markt en noordelijk tot het stationsemplacement van de Staatsspoorwegen. Anderzijds belanden we, ten westen van de Haven en omstreamd door het onfrisse singelwater, in de fabrieks- en volksbuurten rond de Middellaan, de Leuvenaarstraat en de aloude Haagdijk, Johan genoegzaam vertrouwd uit zijn jeugd. Deze lange gebogen straat kende een hoog gehalte aan neringdoenden en krotjes; ook kwamen er diverse steegen, sloppen en gangetjes op uit, in hun totaliteit een schilderachtige gribus. Dit deel van de binnenstad gold, naar analogie van de naturalistische Parijse roman van Emile Zola, toepasselijk als 'de buik van Breda'.²³ Verderop stuiten we nog op de gegoede middenklasse-bewoning van de Nieuwe Haagdijk, overgaand in de Haagweg richting Princenhage, waaraan arbeidershuisjes, middenstandswoningen en villa's elkaar afwisselden.

Het valt te betreuren dat we niet de exacte achtergronden kennen van waaruit Vissers zich verkiesbaar stelde of werd aangezocht. Dus welke ambitie hem bewoog, of wat anderen ertoe bracht juist Johan, die op dat moment naar het ons voorkomt nog niet op zo'n uitgebreide staat van dienst in de arbeidersbeweging kon bogen, naar voren te schuiven - al was hij daarin wèl reeds een aanstormend talent en een geziene gast. De archivalia van de neutrale beweging zijn verloren gegaan, maar andere bronnen, zoals de lokale pers, delen evenmin iets in die richting mee. En al zijn de notulenboeken van Vissers' bond bewaard gebleven, op dit punt zwijgen ook zij in alle talen. In feite moeten we er naar gissen: wellicht was hij de enige gegadigde of had hij de beste papieren, of beide. Tevens werden Vissers degelijke capaciteiten toegedicht, zoals *een goed doorzicht* en *kennis van zaken*. Zulke eigenschappen konden inderdaad een solide springplank vormen voor een productieve loopbaan als lokaal politicus. Hierbij moet echter worden bedacht dat deze talenten Johan ruim achteraf werden toegeschreven, en wel in *Het Bondsorgaan* van 26 januari 1926. Maar hij lijkt ze ook al veel eerder te hebben bezeten, geschoold en ontwikkeld als hij was.

In elk geval staat vast: onder de Bredase arbeiders woei een vooruitstrevende wind en Vissers' kandidatuur werd als een buitenkans beschouwd. Werd hij gekozen, dan zou hij de eerste arbeider zijn die tot de gemeenteraad toegang kreeg - zogezegd geen bagatel, en men koesterde blijkbaar hoge verwachtingen. Johan zal zich op deze wind hebben laten meevoeren. En temeer zullen deze verkiezingen met spanning tegemoet zijn gezien, omdat kort voordien het kiezerscorps flink was uitgebreid. Dat was mogelijk dankzij de invoering in 1897 van nieuwe toelatingscriteria in de kieswet-Van Houten; wèl gold deze kiesrechtuitbreiding uitsluitend de (volwassen) mannelijke bevolking.²⁴ In principe behelsde deze ontwikkeling niettemin

een groeiende democratisering: grotere bevolkingsgroepen dan ooit kregen toegang tot de stembus - al bleven de echte armoedzaaiers, zoals de sloppenbewoners van de Haagdijk, daarvan nog verstoken. We zien bijna een verdubbeling van het aantal kiezers te Breda in vier jaar tijds; van 1588 kiezers in 1897 naar 2710 in 1900. Over genoemde jaren valt tegelijk een forse aanwas van het kiezersvolk in district-III in het oog: van 577 naar 929 mannen.²⁵ Dit district nam zodoende aanzienlijk in betekenis toe. In dat verband werd dan ook vanuit arbeiderskringen druk gegeerd vóór hun potentiële spreekbuis in het stedelijk bestuurscollege, waar louter heren uit de hogere welstandsklassen zich neervlijden op het pluche van hun raadszetels en er, negentien in getal, de dienst uitmaakten.²⁶ We noteren onder hen een arts, een wijnhandelaar, een fabrikant, een notaris, advocaten, architecten, een landmeter, een schoolinspecteur en een kolonel b.d.. Een Jan Boezeroen in hun midden moest zich welhaast als een kat in een vreemd pakhuis voelen!

Verkiezing Gemeenteraad.

Bij de aanstaande verkiezing tot Lid van den Gemeenteraad, vacature den Heer WITSENBORG, wordt ten zeerste aanbevolen:

JOH. W. J. VISSERS,

Boekbinder.

VELE WERKLIEDEN

3. Johan Vissers,
warm aanbevolen.

Via strooibiljetten en advertenties in de lokale kranten werd Johan Vissers warm aanbevolen in de kiezersgunst. Eerder al had in kiesdistrict-III op zijn naam een lijst gecirculeerd, die ter ondersteuning van zijn kandidaatstelling getekend kon worden. Om in stemming te kunnen komen had Vissers immers de steun nodig van een aantal stemgerechtigden, in zijn geval tenminste 19 sympathisanten. Dat was ook gelukt: 23 kiezers hadden hun handtekening op de betreffende lijst gezet. Verder werd Vissers op vakbondsbijeenkomsten als de arbeiderskandidaat bij uitstek aangeprezen. En op de Haagdijk liet de R.K. Volksbond, de standsorganisatie van de katholiek georganiseerde arbeiders, een sjouwer paraderen met een reclamebord waarop Johans naam prijkte. De man zou evenwel niet ver komen doordat omstanders hem steeds op borrels tracteerden en de politie hem vervolgens wegens openbare dronkenschap naar het cachot afvoerde.²⁷ Wat de R.K. Volksbond betreft: die werkte destijds samen met de neutraal-georganiseerden en stond vierkant achter Vissers. Confessionele scheidslijnen waren wat deze zaak betreft niet in tel. Zo was zijn voorzitter Wilhelm Mentink absoluut niet van plan met Johan te wedijveren om de vacante zetel, integendeel: op een bijeenkomst van de neutrale typografen brak hij vol vuur een lans voor Vissers' kandidatuur en hij tekende diens kandidaatstellingslijst.²⁸

De neutrale boekbinder leek dan wel populair, maar niet iedereen had daar een boodschap aan. Met name de liberaal-protestantse *Bredasche Courant* zag deze ontwikkeling met lede ogen aan. Zij kruidde haar redactionele commentaren op de

verkiezingskoorts met denigrerende opmerkingen aan Vissers' adres - geheel anders dan in haar zustermedia het geval was: het streng-katholieke *Dagblad van Noord-Brabant* en het liberaal-katholieke blad *De Bredanaar* onthielden zich daarvan. Vooral werd Vissers alle talenten, die voor het raadswerk vereist waren, ontzegd. Met andere woorden: deze schoenmaker moest maar liever bij zijn leest blijven en Johan diende te blijven wat hij toen was: winkelbediende in een boekhandel. De standsbewuste courant schoof als haar kandidaat de advocaat mr. F.E. Pels Rijcken naar voren, als een man van een totaal ander kaliber: gestudeerd en achtenswaardig, met een klinkende reputatie, dus een waardig vertegenwoordiger van de protestantse minderheid in Breda, bij wie het arbeidersbelang in even goede handen zou zijn.²⁹

Dat Vissers gewoonweg tot een overbodige kandidaat werd verklaard, viel evenwel bij lang niet iedereen in goede aarde. Dat bleek overtuigend bij de verkiezingsuitslag op 30 oktober: de boekbinder wist de meeste stemmen te trekken! Hij behaalde er 210, tegen 176 voor mr. Pels Rijcken en 121 voor een derde kandidaat, de architect P.M. Kuselbos. Johan zou zodoende op 6 november in herstemming mogen wedijveren met de deftige jurist.³⁰ Dat was tegen het zere been van de *Bredasche Courant*, en in de editie van 1 november, waarin de stembusuitslag werd bekend gemaakt, verschenen als toegift enkele anonieme ingezonden brieven waarin Vissers werd zwartgemaakt.

Volgens de één zou hij op voornoemde typografenbijeenkomst beschonken zijn verschenen en er als lallende spreker een *treurig figuur* geslagen hebben. Vissers werd hier als een oprechte liefhebber van het geestrijke vecht afgeschilderd; zo iemand zou zichzelf niet in de hand weten te houden! We hebben echter Johan in de berichtgeving van welke aard ook er nooit op kunnen betrappen dat hij in dit opzicht over de schreef ging. Daarvoor lijkt hij een te nuchter en weldenkend mens te zijn geweest, al was hij geen heilig boontje en bij feestelijkheden niet vies van een glaasje, zo wisten de bondsnotulen te melden. Bovenstaande suggestie lijkt ons dus bezijden de werkelijkheid; dit temeer omdat Vissers' bond beslist niet zou tolereren dat zijn reputatie zó te grabbel werd gegooid. De typografen beschouwden zich trouwens als elite-arbeiders, een arbeiders-aristocratie: zij waren heilig ervan overtuigd *op de hoogste sport van de beschaving te staan*.³¹ Bovendien stonden zij ruim een jaar later, samen met de overige Gecombineerde-bonden, pal achter de anti-alcoholisme- en armoede-enquête van de 'Volksbond - Vereniging tegen Drankmisbruik', een neutrale blauwe knoop-organisatie voor alle standen. De vakorganisaties hamerden in de enquête-antwoorden juist op de dringende noodzaak de plaag der drankverslaving met zijn desastreuze gevolgen voor het werkmilieu te bestrijden, dit via loonsverhoging, werktijdverkorting, geestelijke ontwikkeling en goede woningbouw!³² En zou Vissers zich dermate onverantwoordelijk hebben gedragen op een voor hem en de belangen die hij diende, zo cruciaal moment?

Betichtte de ene brievensteller hem van drankzucht, de ander beschuldigde Vissers - erger nog - van verkiezingsfraude. Hij maakte zijn lezers erop attent dat diens kandidaatstellingslijst alleen door mannelijke kiezers getekend mocht worden - vrouwen waren immers van het stemrecht uitgesloten. Niettemin zou, tegen de zin van hun mannen die er zelf niets voor voelden en wellicht ook in hun afwezigheid, verscheidene echtgenotes deze hebben gesigneerd. Volgens deze auteur waren die dames daartoe

aangezet door een buurvrouw, met de woorden: *Och mens, teekende gij is effen op dit lijstje voor oe man*. Hij stelde daarom de prangende gewetensvraag of hier dan niet sprake was van valsheid in geschrifte, een frauduleuze handelwijze, die de verkiezingsuitslag in feite ongeldig maakte.

Deze beschuldiging trok allerwege de aandacht, tot in hoge justitiële kringen toe, waar zij uiterst serieus werd genomen. Meteen gelastte de officier van justitie bij de arrondissementsrechtbank te Breda, waar de aanklacht was gedeponereerd, een grondig onderzoek naar de vermeende fraude; daarmee werd commissaris van politie H. Vossenaar belast.³³ Deze zette inspecteur J. Stellenboom op de zaak; de speurder bracht binnen enkele dagen rapport uit.³⁴ Na verhoor van een aantal betrokkenen kwam hij in zijn proces-verbaal tot de slotsom dat slechts twee vrouwen in de plaats van hun man, maar met diens toestemming, de gewraakte lijst van Vissers hadden getekend. Dat was dan wel tegen de regels, maar niet van invloed op de geldigheid van zijn kandidatuur, aangezien nog een voldoende aantal (21) stemgerechtigde onderteekenaars overbleef.

Had zodoende de tweede briefschrijver nauwelijks grond tot klagen, zijn gewetensvraag werd bovendien, van officiële zijde nog wel, ongegrond verklaard. Zij leidde daarom niet tot het beoogde doel: ongeldigverklaring van deze verkiezing. Saillant detail van Stellenbooms rapport is, dat daarin de identiteit van voornoemde briefschrijver wordt onthuld: Stefaan Pieter Schleijs, niemand minder dan de 25-jarige eigenaar van de firma Broese en uitgever van de *Bredasche Courant*.³⁵ Schleijs verklaarde tegenover de politie-inspecteur op basis van - nota bene - andermans inlichtingen het betreffende stuk te hebben opgemaakt; hij plaatste het vervolgens als ingezonden brief in zijn eigen krant... En inderdaad anoniem, want getekend met: *Uw Dw. Dn. X (Kiezer)*!

Deze journalistieke kunstgreep had duidelijk tot doel kandidaat Vissers te 'beschadigen', ten gunste van Pels Rijcken, de favoriet van de *Bredasche Courant*. Dat deze toeleg zou mislukken, zal haar uitgever beslist gespeten hebben. De halve waarheid - in feite minder nog - waarop Schleijs suggestieve schrijven was gebaseerd, heeft dan ook voor Vissers' kandidatuur geen vervelende gevolgen gehad. Die bleef onverkort zijn geldigheid behouden. Wel zal het hem persoonlijk geraakt hebben dat er een politieel onderzoek op gang kwam, dat zijn integriteit ter discussie stelde. Dat was dan ook ongetwijfeld een voornaam reden waarom hij prompt hierna, en vast tot verrassing van menigeen, aankondigde zich terug te trekken uit de aanstaande herstemming! Hij plaatste terstond een annonce in de Bredase kranten, waarin hij als motief om zijn kandidatuur neer te leggen en niet langer een raadszetel te ambiëren, *hoogst ernstige redenen van bizonderen aard* noemde, zonder verdere toelichting.³⁶ Voor ingewijden zal deze omschrijving minder cryptisch zijn geweest dan ze op het eerste gezicht leek. Zij zullen van de achtergrond op de hoogte zijn geweest: de smet die op Vissers' blazen geworpen scheen. Maar die kon op dat moment niet weten dat hij niets te duchten had.

Daarnaast is er voor Vissers' aangekondigde terugtrekking nóg een steekhoudend argument denkbaar; en ook dit moet meegewogen hebben. Het wordt ons aangereikt door de Bredase sociaal-democratie, in de persoon van C.J. Ferger, SDAP-lid van het eerste uur, later opklimmend tot afdelingssecretaris en -voorzitter.

In zijn correspondentie met de landelijke partijtop onthulde hij een en ander over het lokale politieke klimaat.³⁷ En deze werknemer van de Koninklijke Militaire Academie - hij was oppasser bij het garnizoensmagazijn - was een scherp waarnemer en duidelijk goed geïnformeerd; we mogen hem zelfs een vooruitziende blik niet ontzeggen. Zo bespeurde Ferger kansen in het verschieft voor een heroprichting van zijn gestrande partij-afdeling: *Er is nu in Breda eene verandering ten gunste van onze ideeën waar te nemen*. Daarin kreeg hij al spoedig gelijk: na de eerste vestiging van een SDAP-afdeling in 1899 volgde in 1901 haar wederopstanding - overigens na perikelen gevolgd door een tweede heroprichting in 1903 en een definitieve vestiging vanaf 1905.³⁸ Minstens zo belangwekkend is wat hij in zijn relaas meedeelde over de eerste werkmanskandidaat. Uit zijn waarnemingen mogen we afleiden dat Vissers' werkgever Wagner van boekhandel-De Voogt in de Veemarktstraat door tegenstanders van diens raadskandidatuur was bedreigd met verlies van klandizie: als zijn bediende zijn ambities niet liet varen moest hij hem maar op straat zetten. Wagner zal geschrokken zijn en Johan zal de vingerwijzing begrepen hebben, vandaar de even waarschijnlijke reden om zich terug te trekken. Dat Vissers met zijn patroon hierover in de clinch heeft gelegen komt ons echter onwaarschijnlijk voor; hun omgang lijkt niet verstoord te zijn geweest door hoogoplopende conflicten, integendeel. Het staat bovendien buiten kijf dat deze onmogelijke situatie de wereld is uitgeholpen; hoe, blijft verder voor ons verborgen. Wagner zal bij nader inzien zijn ondergeschikte in bescherming hebben genomen en geen krimp hebben gegeven; Johan zal zich geruggesteund hebben geweten door zijn beschermheer en zich moreel verplicht hebben gevoeld door te zetten en in herstemming te gaan met notabel Pels Rijcken. Die werd nog steeds door de *Bredasche Courant* gelobbied, terwijl Vissers er in haar commentaar bekaaid van af kwam. Zelfs Mentink, de R.K. Volksbond-voorzitter, werd door haar op de vingers getikt: als bestuurslid van de R.K. Kiesvereniging *Recht en Orde* had hij Vissers niet mogen aanprijzen, aangezien deze kieskring nu zelf niemand voor de protestantse zetel had gekandideerd. Overigens zwaaide een derde ingezonden brieven-schrijver de katholieke kiesvereniging voor haar principiële houding in deze juist lof toe.³⁹

De uitslag van de herstemming op 6 november betekende een klinkende zege voor de arbeiderskandidaat: Vissers oogstte 262 stemmen, flink wat meer dan de eerste maal, terwijl hij tevens mr. Pels Rijcken, die met zijn 182 stemmen een povere winst had geboekt, ver achter zich liet. Bij afwezigheid van enig ingediend bezwaarschrift van kiezerszijde⁴⁰, dat nog roet in het eten had kunnen gooien, was Johan dus in de gemeenteraad verkozen. Dat mocht in de bestaande verhoudingen wel een revolutie, in zakformaat dan, heten. Zó werd de overwinning van de arbeiderskandidaat ook uitgelegd in de straatjes van het IIIe kiesdistrict, waar een luid gejuich opging bij deze stembusuitslag.⁴¹ De *Bredasche Courant*, wier campagne allesbehalve het gewenste effect had gesorteerd, mokte nog na dat het eigenlijk geen pas gaf dat de protestant Vissers mede door katholieke kiezers in het zadel was geholpen.⁴² De krant had er kennelijk niet de flauwste notie van dat voor die kiezers 's mans godsdienstige achtergrond geen rol speelde; veeleer zijn sociale achtergrond, zijn verdiensten en de verwachtingen die men op grond daarvan van hem koesterde. En de socialist Ferger schoot beslist in de roos met zijn analyse van het klimaat in Breda, toen

hij een mentaliteitsombuiging signaleerde: ... *er is eenigszins verandering waar te nemen, in vooruitstrevende richting*, constateerde hij tevreden, *de arbeiders beginnen in Breda wel eenigszins de ogen te openen*.⁴³ Dat had nu z'n eerste vruchten afgeworpen.

Even dreigde er toch nog een kink in de kabel te komen. Een struikelblok vormden nog de raadsvergaderingen op zaterdag, een werkdag voor Vissers. Hieraan moet op de een of andere wijze een mouw zijn gepast; Wagner moet in elk geval voor Johan een inschikkelijke baas zijn geweest. Eind november dan nam Vissers het raadslidmaatschap op zich⁴⁴, terwijl hij op 11 december zijn geloofsbrieven indiende.⁴⁵ Nadat een raadscommissie op 15 december deze (niet teruggevonden) stukken *in de vereischte orde* had bevonden, stond niets meer zijn toelating in de weg.⁴⁶ De beëdiging en installatie kreeg vervolgens op 29 december z'n beslag, compleet met de felicitaties van burgemeester E. Guljé en de ferme toezegging van de kersverse afgevaardigde *gaarne te willen medewerken tot datgene, wat strekken kan tot bevordering van den bloei der gemeente*.⁴⁷ Voorwaar een schone belofte.

Het had allemaal wat voeten in aarde, maar Johan Vissers kon opgelucht als nieuwbakken mandataris zijn opwachting maken in de katholiek gedomineerde raad met haar protestants en liberaal randje. Dat alles waarschijnlijk nog steeds tot ongenoegen van zekere kringen, zoals die rond de *Bredasche Courant*. Het mag daarom wel de ironie van de geschiedenis worden genoemd dat Vissers zo'n zeven jaar later juist bij haar drukkerij, Broese, in dienst trad. Het moet hem toch vreemd te moede zijn geweest, zeker in zijn begintijd daar, steeds tegen die krant te moeten aanlopen die zó op zijn persoon had geschamperd! Maar Johan lijkt te zachtmoedig van aard te zijn geweest om lang na te wrokken over die onhebbelijke behandeling. Daar was ook nog een andere reden voor.

Herverkiezing

Amper was Vissers in functie als gemeenteraadslid, of hij moest alweer in de slag om zijn mandaat te behouden. Op 9 juli 1901 was namelijk zijn herverkiezing aan de orde, in verband met het periodieke aftreden van een deel van de raad en de daaraan gekoppelde verkiezingen. Johan stond weer kandidaat in district-III, en daarbij nog wel op de nominatie van de katholieke kiesvereniging!⁴⁸ Beslist heeft R.K. Volksbond-voorzitter Mentink, als bestuurslid van *Recht en Orde*, de proletarische kandidaat weer aanbevolen; wellicht ook de invloedrijke juridisch adviseur der R.K. Volksbond, mr. H.J.W. Pelster, destijds voorzitter van deze kiesvereniging. En al zag blijkens krantenartikelen en -advertenties meer dan één arbeider hem graag in de raad zetelen⁴⁹, Mentink stelde zich daar niet voor beschikbaar. Het was trouwens een publiek geheim dat Vissers, wiens vakbond toen met de R.K. Volksbond samenging in de Gecombineerde, hoge ogen gooide in het IIIe kiesdistrict; en Vissers had zijn sporen al verdiend in de verkiezingsstrijd. Succes was dus verzekerd voor de r.k. kiesvereniging.

Overigens is Vissers' openlijk beleden voorkeur bij de parlamentsverkiezingen begin juni voor de, op het gebied van sociale politiek en kiesrecht, progressieve Katholiek-Democratische Partij (KDP) en haar kandidaat in het kiesdistrict-Breda, Jan Brinkhuis, geen beletsel geweest voor zijn nominatie door de r.k. kiesvereni-

ging.⁵⁰ De Twentse textielarbeider Brinkhuis was een geestverwant van de radicaal-democratische en socialistisch georiënteerde Vlaamse volkspriester Adolf Daens, in eigen land uiterst omstreden bij de conservatieve burgerij en geestelijkheid; de KDP vormde de Nederlandse parallel van Daens' Christene Volkspartij.⁵¹ Zonder de R.K. Volksbond noch *Recht en Orde* te willen verdenken van enige sympathie in Daensistische richting, namen zij blijkbaar toch geen aanstoot aan de uitgesproken voorkeur van de eigenzinnige boekbinder.

Ook moet hier de voor Vissers prettige tijding worden genoemd, die vóór zijn herverkiezing verscheen in de *Bredasche Courant*. In een redactioneel commentaar werd hem van harte een verlenging van zijn mandaat toegewenst; dat had hij wel verdiend, vond de krant.⁵² Wie zal Vissers' verbazing hebben geschetst toen hij dit geluid vernam, dat zo haaks stond op de denigrerende toon die de courant een jaartje eerder jegens hem had aangeslagen... Deze onverwachte redactionele koerswijziging van 180 graden, een pleister op de wonde, rolde blijkbaar voort uit het intussen verworven inzicht dat men zich schromelijk op Johan had verkeken. Er zat blijkbaar ander vlees in de kuip dan men in z'n voorbarige bange vermoedens had verwacht!

Vissers maakte inderdaad de verwachtingen waar: hij behaalde van de zes kandidaten in district-III de meeste stemmen, en wel 420 van de 623 geldige stemmen.⁵³ Zodoende mocht de werkmansvertegenwoordiger het genoegen smaken zonder herstemming in de gemeenteraad terug te keren, waar hij tot en met augustus 1907 zou blijven.

Het gelukkige verloop van deze verkiezing werd een half jaar later nog eens gevierd binnen de neutrale typografenbond. Johan Vissers bedankte de bondsleden voor de ondervonden verkiezingssteun en bood hen zelfs een rondje aan - wat wel ironisch mag heten. Nadat *de glazen waren gevuld* gaf toenmalig voorzitter F. van Hulsten Johan een pluimpje wegens zijn reeds voor de arbeiders verrichte verdiensten. De boekbinder merkte daarbij op dat het raadswerk hem weliswaar niet licht viel, maar dat men op hem als 'werkmans-afgevaardigde' kon blijven rekenen. *Hij wenscht te blijven onder de vlag en zal blijven strijden voor den werkmans*, zo gaf de bondsnotulist diens visie op zijn taakstelling bondig weer.⁵⁴ En dat hij de arbeidersbelangen met hart en ziel zou verdedigen, was deze volbloed vakbondsman wel toevertrouwd.

4. Johan Vissers. Portret (1905).

Johan Vissers, niet alleen het eerste arbeiders-raadslid van Breda maar ook van het zuiden des lands, startte zijn werkzaamheden in januari 1901; hij beëindigde die in augustus 1907. In de loop der jaren hebben buitenstaanders van links tot rechts in verschillende toonaarden commentaar geleverd op zijn activiteiten in de raad. Anderzijds bleef het aantal beoordelingen tamelijk beperkt.

Zo waren de Bredase anarchisten, sinds 1898 georganiseerd in De Vrije Socialisten Vereeniging, bepaald niet over hem te spreken: toen deze revolutionairgezinde socialisten in 1902 Johan wogen in het Zuidelijke anarchistische blad *De Toekomst*, bevonden zij hem eenvoudigweg te licht. Zij oordeelden dat zijn algemene ontwikkeling op diverse punten te kort schoot; Vissers kreeg dan ook de warme aanbeveling aangereikt eerst maar eens flink aan het lezen te slaan, dan kon hij ook eens echt meepraten met de rest!⁵⁵

De sociaal-democratie daarentegen etaleerde een breder en genuanceerder scala aan meningen; die varieerden van gematigd positief tot zeer sceptisch. Genoemde KMA-werknemer Ferger bijvoorbeeld zag zelfs onbevooroordeeld Vissers' mandaat tegemoet; hij achtte het een goede zaak dat een authentieke werkmanskandidaat de raadszaal betrad.⁵⁶ Meer moeite met diens optreden had *De Bredasche Klok*, het wekelijks orgaan van de plaatselijke SDAP-afdeling tussen juli 1905 en december 1906; zo ook zijn opvolger *De Brabantsche Klok*, tijdelijk een regionaal blad. Geredigeerd door onder anderen de eerder genoemde (ex-)priester en partijvoorzitter dr. Jan van den Brink hielden beide SDAP-spreekbuizen ten aanzien van het lokale reilen en zeilen de vinger aan de pols. Ook het raadsgebeuren kreeg ruimschoots aandacht, waarbij arbeidersafgevaardigde Vissers beurtelings schouderklopjes en fikse oorvegen ten deel vielen. Later komen we hier nog op terug. *De Eendracht*, vanaf 1907 het provinciaal weekblad van de Brabantse SDAP-afdelingen, velde echter een lang niet mals eindoordeel. Het blad maakte in mei de balans op van Vissers' zittingsperiode en oordeelde hard dat hij zich onvoldoende had ingezet voor de klasse der proletariërs; bovendien had hij het gemeentelijk beleid feller aan de kaak moeten stellen door *een hoogopklinkende kreet van protest*. Johan sloofde zich dus te weinig uit voor 'zijn' kiezers en al degenen die hun hoop op hem hadden gevestigd, zo was de teneur der eenzijdige kritiek.⁵⁷

Hiertegenover staan geluiden van neutrale bondszijde, waar men zich opgetogen uitliet over zijn kandidaat. De protestantse *Bredasche Courant* onthield zich daarentegen van commentaar. In het katholieke kamp waren de meningen enigszins verdeeld. Zoals gezegd stond de katholieke arbeidersbeweging achter Vissers, terwijl *De Bredanaar* een enkele kritische noot kraakte, in tegenstelling tot het *Dagblad van Noord-Brabant* dat hem, weliswaar postuum, kenschetste als *een verdienstelijk Raadslid*.⁵⁸

Kortom, zoveel hoofden, zoveel zinnen. In hoeverre nu de verwijten of complimenten op hun plaats waren, is onderwerp van de navolgende analyse en evaluatie van Vissers' raadsperiode. Centraal hierbij staat een aantal vragen: hoe gedroeg Vissers zich in de raadszaal, wat viel zoal in zijn interessesfeer, hield hij interpellaties, welke waren zijn sterke en zwakke kanten. Eveneens passeren zijn successen en te-

genslagen de revue. Bij dit alles staat zijn houding tegenover de sociale kwestie in het middelpunt van onze belangstelling. Samenvattend: viel zijn optreden onder de noemer 'vruchteloos gescharrel', of juist het tegendeel? Voor het antwoord raadpleegden we vooral de 'Handelingen' van de gemeenteraad, de gedrukte raadsnotulen - een niet genoeg te waarderen bron van kennis van de lokale sociale geschiedenis en wellicht nog te zeer veronachtzaamd bij onderzoek naar de Bredase maatschappelijke verhoudingen.

Die verhoudingen waren in deze jaren trouwens behoorlijk in beweging. Sinds de jaren na 1880 voltrokken zich immers in Breda brede veranderingen. De stad, bevrijd van haar knellende vestingstatus, kende een forse demografische groei, als ook een verbetering van de levensomstandigheden voor de 26.000 inwoners. De slechte huisvestingssituatie werd aangepakt, de gezondheidszorg ontwikkelde zich, er viel een groeiende gemeentelijke bemoeienis te constateren met sociale aangelegenheden als de hygiëne, nutsvoorzieningen, werkloosheid en armenzorg. Tevens springt een spectaculaire industrialisatie in het oog, vooral in de metaalnijverheid en de voedings- en genotmiddelenindustrie, terwijl de verkeersmogelijkheden groeiden. Daarnaast kwam zoals vermeld de arbeidersbeweging tot ontwikkeling. De arbeiders, wier scholing in het algemeen verbeterde, werden zich van hun situatie bewust; loonconflicten en stakingen deden zich voor, de sociale kwestie werd van groeiende betekenis. Mede daardoor kwam een echte ideologische strijd op gang: het liberale denken kreeg kritiek te verduren van socialistische en sociaal-katholieke zijde. Kortom, Breda bevond zich destijds in een overgangsfase: in sociaal, economisch, politiek-bestuurlijk, demografisch en cultureel opzicht was er sprake van 'wijkende grenzen': de stad ontsloot zich, nieuwe ideeën vonden ingang, het moderne leven deed zijn entree, met zijn licht- en schaduwzijden. De gevolgen zijn elders uitvoerig beschreven; waar nodig worden zij hieronder gereleveerd teneinde het optreden van Johan Vissers in z'n verband te kunnen plaatsen.⁵⁹

Zoals Vissers bij zijn installatie had beloofd zou zijn optreden zich richten op zaken van algemeen belang, die de gemeenschap in z'n geheel ten goede zouden komen. Daarnaast hield hij de specifieke 'werkmansbelangen' eveneens scherp in het oog. Aan beide aspecten van zijn mandaatsperiode besteden we hieronder aandacht, al zal het thema 'algemene belangenbehartiging' minder gewicht krijgen. Onze aandacht is immers gericht op de importantie van Vissers' raadsoptreden voor de stedelijke sociaal-politieke ontwikkeling. In dit kader ligt hier dan ook het accent op zijn inzet voor de arbeidersklasse in het algemeen en op de belangen en verlangens van haar sociale organisaties in het bijzonder - de rode draad in zijn raadswerk dat we op jaarbasis behandelen.

1901: "Veel te slecht betaald"

In zijn eerste zittingsjaar was Vissers al op verscheidene fronten actief. Zo steunde dit raadslid diverse, ook voor de burgerij profijtelijke maatregelen van bestuur, zoals: een prijsverlaging van het gas van de gemeentelijke gasfabriek; de aanleg van tramlijnen; een uitbreiding van het politiekorps, inclusief een weddeverhoging voor de dienders; een tegemoetkoming in de huishuur voor gehuwde onderwijzers in overheidsdienst; een nieuwe bestrating van de Leuvenaar-, School- en Molenstraat;

de oprichting van een (neutrale) kleuterschool en subsidie voor het Burgerlijk Armbestuur, ter verschaffing van versterkende middelen aan behoeftige kraamvrouwen. Tevens stond Vissers achter uitbreiding van het tekenonderricht aan de Ambachtsschool en wenste hij, bij aanbesteding van kachels voor schoolgebouwen, de kleine smidsbedrijven te bevoordelen boven de grote firma's, hoewel het college van B. & W. de laatsten prefereerde.

5. Slop op de Haagdijk, ca. 1905.

Op 20 juli 1901 hield Johan bovendien een uitgebreide interpellatie over de miserabele woningtoestanden in een gang naast de Haagdijk, dat tegelijk een inkijkje bood in de wantoestanden op huisvestingsgebied en de misère van de paupers. Een der behuizingen daar hekelde hij als *nog minder dan een stal, vol gaten in muur en vloer, met vodden gedicht*. Het dak lekte als een zeef, lucht kwam er dan wel ruimschoots binnen, maar het bleef een donker hol. Kon de gemeente derhalve niet een opknapbeurt bevorderen? - de zeven bewoners zouden er wèl bij varen, meende Vissers. Het zal

hem vervolgens deugd hebben gedaan dat de gemeente-architect in zijn geest een advies uitbracht, waarna de in gebreke gebleven huiseigenaar werd gemaand zijn eigendom in bewoonbare staat te brengen.⁶⁰ Op dit besluit had overigens het tegensputteren van *De Bredanaar* geen invloed: de krant noemde deze bewoners volslagen a-sociaal, aan hen was een opknopbeurt volstrekt niet besteed.⁶¹ Maar haar protest mocht dus niet baten. Een soortgelijk succesje boekte Vissers, toen de raad zijn voorstel honoreerde om arbeiderswoningen nabij de suikerfabriek aan de Markkade op het waterleidingnet aan te sluiten. Dat was gevraagd door de huiseigenaren zelf; Johan steunde hun verzoek en beklemtoonde dat de bewoners om gezondheidsredenen zuiver drinkwater niet konden missen.⁶²

Een tegenvaller ongetwijfeld vormde de afwijzing door een raadsmeerderheid van subsidieverlening aan de particulier-burgerlijke, interconfessionele Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, departement Breda.⁶³ Vissers kon zich prima vinden in haar idee om het behoeftige schoolgaande kind warme maaltijden te verstrekken, wat hem broodnodig voorkwam. De meeste van zijn collega's achtten dit echter niet urgent genoeg.⁶⁴

De betrokkenheid van Johan bij de noden van de arbeidende bevolking trad vaker aan de dag. Op zijn eigen terrein, dat van de drukkersgezellen, maakte Vissers zich in november sterk voor een exclusieve aanbesteding van gemeentelijk drukwerk bij de lokale grafische bedrijven. Verontwaardigd wees hij er op dat tot dan toe ook bedrijven elders hadden geprofiteerd van de gemeente Breda; en dat schrijnde, te meer vanwege de werkloosheid onder de plaatselijke typografen. Vissers was B. & W. dan ook erkentelijk voor haar voorstel deze aanbestedingen louter in Breda te laten uitvoeren. Dat aanvaardde de raad algemeen.⁶⁵ Wel zouden de Bredase typografen nog vaker met een identiek verzoek bij de gemeente aankloppen; de stad zocht kennelijk steeds naar de goedkoopste oplossingen.

Tezelfdertijd maakte Vissers zich sterk voor de gemeente-arbeiders. De zijns inziens *veel te slechte* salariering van het personeel van de gemeentereinigingsdienst, onder meer van de vuilnismannen, vormde voor hem de steen des aanstoets - vast loon en vaste armoede was hun deel. Hierover gaf hij tekst en uitleg in de raadszaal, en wees op de ruime kloof tussen hun behoeften en hun middelen. Van een betere beloning voor deze categorie werklieden zou bovendien de middenstand een graantje meepikken, vulde hij aan: *Wanneer het den werkman goed gaat, dan strekt dit ook ten bate van den neringdoende*. Het effect van Johans optreden bleek in december: B. & W. stelde voor het weekloon van de gemeentewerkers met 50 cent te verhogen. In zijn repliek vond Vissers dat nogal getuigen van krenterigheid; andere raadsleden vielen hem daarin bij. Hij stemde dan ook van harte voor een motie van raadslid A. Smits om de weeklonen met één gulden uit te breiden en deze zodoende op acht à negen gulden te brengen. Diens voorstel werd vrijwel unaniem aangenomen.⁶⁶ Op deze loonsverhoging was trouwens ook aangedrongen door de r.k. vakorganisatie van losse werklieden *Kardinaal Manning*.⁶⁷

1902: "Voor de minst gesitueerden"

In het zittingsjaar 1902 was Vissers weer frequent in de weer met velerlei thema's. Zijn aandacht ging onder meer uit naar de gezondheidszorg, het openbaar ver-

voer, een hogere bezoldiging van onderwijzend personeel, uitbreiding van het politiekorps vanwege de werkdruk voor diverse agenten en een nieuwe bestrating van de Nieuweweg; daarentegen mochten de dure bestratingsplannen voor de Kraan- en Van Bergenstraat op zijn nee-woord rekenen. Dat gold weer niet voor de voorstellen inzake de pensioenen van gemeente-ambtenaren; hun opbeurende strekking steunde Vissers van harte.

Voorts stemde hij in met een gasprijsverhoging. Dit lijkt in tegenspraak met zijn eerder uitgangspunt, maar Johan zag hierin een middel om de financiële positie van de gemeente te versterken. Bovendien leek dit de minst slechte keus uit twee kwaden omdat anders de stedelijke personele belasting, de 'hoofdelijke omslag', werd verhoogd. Hij zag in dat vooral de *minst gesitueerden*, de armen dus, daarvan de dupe werden, terwijl een meerprijs voor het zeer goedkope Bredase gas hen minder hard zou treffen.⁶⁸

Dat de arbeidersafgevaardigde zich het wel en wee van de gemeentewerklieden sterk aantrok bleek al eerder. Begin dit jaar nam hij het tot tweemaal toe op voor verongelukte gemeentearbeiders. De eerste keer ging het om een onder werktijd omgekomen werkman, wiens gezin geen uitkering kreeg omdat het slachtoffer aan epilepsie leed. Volgens de verzekeringsclausules was er daarom van een uitkeringsplicht jegens de nabestaanden geen sprake. Ongetwijfeld tot zijn ongenoegen wist Johan B. & W. niet 'om' te krijgen en bleef een passende compensatie voor het berooide gezin achterwege. Hierna vestigde hij in de raad de aandacht op het geval van een in diensttijd gewonde gemeentearbeider: de gehandicapte kreeg slechts een half weekloon uitgekeerd; Vissers verlangde uitbetaling van het volledige loon. Niet tevergeefs: burgemeester Guljé zegde volledige uitbetaling toe aan de persoon in kwestie, zodra de verzekeringspenningen waren ontvangen. Daarnaast gaf Vissers nog zijn steun aan loonsverhoging voor de gemeentewerkers bij de dienst openbare werken en -beplantingen.⁶⁹

En passant bracht Johan zijn gehoor het belang van de vakorganisatie onder ogen. Hij wond zich er immers over op dat een ministeriële circulaire over de werkloosheidsproblematiek alleen aan de Kamer van Arbeid was voorgelegd en niet tevens aan de lokale vakorganisaties. Doel ervan was namelijk het vergaren van informatie over het werkloosheidsniveau, ook via de arbeidersbeweging. Daarom kapitelde Vissers B. & W. stevig om haar nalatigheid in deze. Nu stonden immers de vakbonden buitenspel, daar naar hun mening over de onderhavige kwestie niet werd gevraagd. Zijn interpellatie vond in de raad echter geen weerklank: dit punt werd kennelijk als afgehandeld beschouwd.⁷⁰

Een request van verscheidene Gecombineerde-vakbonden kreeg in het najaar evenmin een gunstig onthaal: zij verzochten verstrekking van voeding en kleding van gemeentewege aan het schoolgaande arbeiderskind, dan wel subsidiëring tot hetzelfde doel van de Vereniging *Kindervoeding*, een onderafdeling van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen. Aldus werd de gemeente aangesproken op haar sociale taak, maar een raadsmeerderheid koos voor verwerping van deze voorstellen. Overbodig te zeggen dat Vissers aan de andere kant stond.⁷¹ Als gezegd haalde een soortgelijk idee van 'het Nut' zelf een jaar tevoren evenmin de eindstreep; liberale afzijdigheid en zuinigheid gingen in de Bredase raad soms opvallend hand in hand.

1903: "Voor de armen"

In het buiten de raad roerige jaar 1903 bekommerde Vissers zich weer om talrijke aangelegenheden. Wèl krijgt men de indruk van een 'tam' politiek jaar: Vissers lijkt minder krachtdadig uit de hoek te komen, liet zelden van zich horen en legde veeleer alleen passief zijn gewicht in de schaal bij de stemmingen. Ziekte noopte hem aan het einde van dit jaar zelfs tot absentie.

Van zijn interessesferen valt dan in grote lijnen het volgende beeld te schetsen: Johan bekommerde zich om de gemeentelijke gasprijs, de aanleg van tramlijnen, de lokale Bouwverordening en het onderwijs. Voorts zag hij brood in het toerisme en gaf hij zijn zegen aan de KMA-festiviteiten eind dit jaar. Globaal genomen prefereerde hij een constructief gemeentelijk beleid in deze. Daarnaast valt op dat hij dit zittingsjaar niet participeerde in enigerlei raadscommissie, anders dan in voorgaande en volgende jaren - uitgezonderd 1907 - het geval was. Zo had hij zitting in de commissies voor de gemeentelijke begroting, het Burgerlijk Armbestuur, het Gesticht voor R.K. Oude Vrouwen en het Pensioenfonds voor Gemeente-ambtenaren.

Daar waar het sociale bemoeienis betrof klonk Vissers' stem luider. In juli kwam hij op voor teruggave van de vermakelijkheidsbelasting aan de afdeling Breda van de neutrale Bond van Nederlandsche Onderwijzers (BvNO), die een liefdadigheidsvoorstelling had verzorgd. Dat dit geld ten goede kwam aan de bondskas als ook aan de lokale armenzorg was voor het gros van de raadsleden echter geen steekhoudend argument. Johans voorstel haalde het niet en voor de BvNO ging het feest dus niet door.⁷²

Overigens nam de arbeidersafgevaardigde aangaande het armoedevraagstuk een ambivalent standpunt in, getuige twee voorbeelden. In augustus keurde hij subsidie aan de KMA-festiviteiten goed; de feestelijkheden vonden plaats ter ere van het 75-jarig bestaan van de militaire academie. Vissers beschouwde dit zelfs als een volksfeestijn en zag tevens profijt voor de middenstand en andere bedrijven. Hiermee week hij echter af van zijn collega Ph.L. Jacoby, vanuit district-III in 1901 tot raadslid gekozen en eveneens een geheide radicaal. Deze joodse oud-militair, koopman en zaakwaarnemer⁷³ toonde zich steeds een ware volkstriebun; met oratorisch talent deed hij scherpzinnige uitspraken en hield breedvoerige en kritische beschouwingen, waarbij hij niet in de laatste plaats voor de minst welgestelden in de bres sprong. In zijn interpellatie nu schopte Philip Jacoby flink aan tegen de voorgestelde subsidie en vroeg zich hardop af welke baat de arme stand daar eigenlijk bij kon hebben. Hij achtte het kennelijk weggegooid geld, zoveel beter besteed aan de sociaal-zwakkeren in de maatschappij. Vissers bekeek dus de hamvraag van een meer pragmatische dan principiële kant, al zat hij doorgaans op dezelfde golflengte als die andere advocaat van de verschoppelingen.⁷⁴ Dat bleek bijvoorbeeld toen hij in de raad opkwam voor een HBS-leerling, wiens behoeftige ouders het schoolgeld niet konden missen; Johan bepleitte met succes vrijstelling hiervan, maar tevergeefs verstrekking van gratis lesmateriaal.⁷⁵ Bovendien ging hij in december mee met het initiatiefvoorstel van Jacoby om opnieuw subsidie aan de Vereniging *Kindervoeding* op de agenda te zetten. Haar doel was toch het minderbedeelde kind met een gevulde maag naar school te laten gaan. De armoedzaaiertjes werden echter weer het kind van de rekening, daar Jacoby's idee te weinig respons kreeg in de raad.⁷⁶ Dat was zoals boven vermeld ook al in 1902 gebeurd met een soortgelijke smeekbede van de Gecombineerde.

6. Huisjes aan de Achterom, gesloopt in 1916.

Tot slot gaf Vissers er nog anderszins blijk van het arbeidersbelang hoog te achten. Zo sloot hij zich aan bij een voorstel van B. & W., waarin een ongevallenverzekering voor de gemeentewerklieden werd geregeld. Vervolgens gaf hij te kennen het nuttig en gewenst te achten als de gemeente een financiële toezegging deed aan het te Amsterdam gevestigde Centraal Bureau voor Sociale Adviezen (CBSA).⁷⁷ Het CBSA, in 1899 door enige radicalen in het leven geroepen en terzijde gestaan door personen van uiteenlopende politieke signatuur, vergaarde informatie over de toestand van de arbeidende klasse en fungeerde tevens als adviesorgaan voor de arbeidersorganisaties. Blijkbaar sprak het in Breda tot de verbeelding, want een raadsmeerderheid beloofde deze aanvraag van Vissers. En blijkens de verdere geschiedenis van het CBSA heeft hij deze instelling duidelijk op waarde geschat.⁷⁸

1904: "Voor goede woningen en pensioenrechten"

In het aansluitende kalenderjaar gaf Vissers steeds acte de présence en toonde op diverse terreinen zijn engagement: de uitvoering van publieke werken als riolering, bestrating, stoepaanleg; de aanleg van een waterweg tussen Mark, Amer en

Zuidwillemsvaart; handhaving van de rentestandaard van de Bank van Leening, zeg 'de lommerd'; een beter toezicht op de vleeskeuring; de aanstelling van nieuwe onderwijzers bij de openbare school als ook handhaving van de HBS als gemeentelijke instelling, in plaats van haar overdracht aan het Rijk, en de oprichting van een kleuterschooltje of crèche. Dat had eveneens zijn zegen. Dat gold ook voor een gift aan het sanatorium Oranje-Nassau-Oord, terwijl het nog te plaatsen monument in stadspark Het Valkenberg als symbool van de 500-jarige band tussen Breda en het Oranjehuis niet minder zijn instemming had. En mocht ook wat Johan betrof een 'groot man' als de Indië-pacificator generaal Van Heutsz een huldebetoon aan het station te beurt vallen, de kleine man deed hij een plezier door te stemmen vóór wijziging van de politieverordeningen aangaande de viswateren; de hengelaars kregen er meer armslag door.

Al eerder kaartte Vissers misstanden op woninggebied aan. Dit keer wees hij op het wezenlijk belang van een doorlichting van de woningsituatie in Breda. Hij verlangde in dit opzicht onbewoonbaarverklaring van panden, zoals in de Boschstraat en aan de Achterom. Maar evengoed stemde hij in met voorstellen tot een actiever gemeentelijk toezicht op woningbouw en huisvesting in het algemeen.⁷⁹ Zijn standpunt zou begin 1905 trouwens nog bevestiging vinden in het alarmerende woningrapport van de Bredase Volksbond - Vereeniging tegen Drankmisbruik, dat toen bij Broese verscheen; tot de woningbezoekers behoorde ook de radicaal Philip Jacoby, die eerder al in de raad de arbeidershuisjes als *varkenscotten* had gediskwalificeerd.⁸⁰ Het geïllustreerde boekwerkje van de Volksbond met zijn ontstellend feitenmateriaal over de arbeidersbuurten bracht de nodige commotie teweeg.⁸¹

Verder mochten, op het terrein van de arbeid, als steeds de gemeentewerklieden zich verheugen in Vissers' bijzondere aandacht. In april waren hun pensioenrechten aan de orde. Johan stelde de bange vraag of deze categorie werknemers vanaf hun 65e jaar wel een pensioen kreeg, als zij dan nog géén 20-jarig vast en ononderbroken dienstverband achter de rug had. Die eis namelijk stelde het ontwerp-pensioenreglement van B. & W. Zij ontlokte echter enige deining en discussie, welke Vissers samen met de raadsleden Slechtrien en Jacoby voerde.⁸² Laatstgenoemde zag uiteindelijk, in oktober, zijn amendement aangenomen waarin de vereiste duur van het continue dienstverband werd teruggebracht tot een voltallig dozijn. De raad besloot eveneens het minimum-pensioenbedrag op 150 gulden per jaar te stellen.⁸³

Aan het einde van dit jaar voerde Vissers verschillende keren langdurig het woord. Zo bekreunde hij zich om de zijns inziens bedroevend lage kwaliteit van het aan de gemeente geleverde drukwerk. Zijn pleidooi voor het aanleggen van andersoortige criteria bij de lokale aanbestedingen leidde er toe dat de gemeente verscherpt toezicht hield op het geleverde product. Een neveneffect zou zijn dat de meest bekwame bedrijven gesteund werden, wat tegelijk de status van de typografen ten goede kwam.⁸⁴

Een ander heet hangijzer betrof de leerlingen van de Ambachtsschool. Johan legde de vinger op een zere plek: het feit dat de opgeleide jongeren, doorgaans arbeiderskinderen, blijkbaar niet onder een ongevallenzekeringsvielen. B. & W. repliceerde dat deze leerlingen in leestijd werkzaamheden uitvoerden; deze vielen niet te beschouwen als arbeid in loondienst, zodat de Ongevallenwet op hen niet van

toepassing kon zijn. Deze zakelijke redenering beviel Vissers allerminst, hij kwam er derhalve op terug. Hij zag de school juist wèl als aannemer en zij was daarom verzekeringsplichtig. Zijn interpellatie ontlokte evenwel geen reactie en het thema werd stilzwijgend van de agenda afgevoerd.⁸⁵ Johans optreden in deze ging dus als een nachtkars uit.

1905: "Acht gulden betekent niet veel"

De raad handelde ook in 1905 routineus allerlei onderwerpen af, met diverse betuigde Vissers zijn instemming. Zoals: de toekenning van pensioen aan ex-agenten, verbouwing van de Vismarkt, een nieuwe woning voor de brugwachter, het rooien van twee bomen die het Nassau-monument in het Valkenberg in de weg stonden, de benoeming van een kersverse HBS-docent, permissie voor de R.K. Volksbond tot bouw van een meelbergplaats aan de Middellaan, bruggenbouw over de Mark nabij de Nassausingel en beklinkering van de Cingelstraat. Daarentegen verhief Johan zijn stem onder meer tegen de ontruiming van een fraai bloemperk op het Stationsplein, versmalling van de trottoirs in de Bosch- en Catharinastraat en de vervuiling van de Cingelstraat door mestkarren. Dat was uit den boze, evenals het aantrekken van een tweede 'armen'-verloskundige, daar de huidige zijn inziens voldeed. Zo ook maakte het bezwaarschrift van Zoutstraat-bewoners, gericht tegen de komst van een vispakhuis, wat hem betrof geen schijn van kans. Vissers achte hun klachten prematuur en ongegrond.

Heftig zelfs keerde hij zich tegen de bouwplannen van de stoombootonderneming Huijzers & Co. voor een bergplaats annex kantoor aan de Nieuwe Prinsenkade. Johan veroordeelde deze als te veeleisend en wees op de overbodigheid van het beoogde complex. Met het afwijzend pre-advies van B. & W. op het adres van de firma kon hij zich dan ook volstrekt verenigen, evenals de rest van de raad. Vissers maakte tevens van de gelegenheid gebruik om Huijzers & Co. een veeg uit de pan te geven vanwege haar loonbeleid en werkomstandigheden. Als exemplarisch voor haar bedrijfsvoering voerde Vissers het volgende 'geval' aan: *De man, die laatst werd aangesteld, geniet een weekloon van f. 8,-, doch hij moet dikwijls dienst doen van 's morgens 3 uur tot 's nachts 1 uur, en ook op Zondagen is hij veelal niet vrij. In zoo'n geval beteekent f. 8,- niet veel.*⁸⁶ Aldus was de firma de voet dwars gezet en had Johan nogmaals de kans gekregen een treurig aspect van het arbeidersleven voor het voetlicht te brengen.

Wat de bijzondere belangen van 'zijn' kiezers betreft viel er dit jaar verder voor de arbeidersafgevaardigde geen eer te behalen. Hij onderschreef nog van harte een voorstel van Jacoby om het pensioen van enkele gewezen gemeente-arbeiders te verhogen. Maar tevergeefs, hun werd het verlangde extraatje niet gegund.⁸⁷

Anderzijds laat zich slechts raden of de onderwijzers van de openbare school, voor wie Vissers meermalen een lans had gebroken in de raad, verrast waren door zijn stellingname inzake hun bijdrage aan het Rijks Weduwen- en Wezenfonds. Johan kon zich namelijk vinden in het voorstel van B. & W. die bijdrage niet ten laste van de gemeente te laten komen, maar door haar ambtenaren zelf te laten betalen aangezien voor alle werknemers in overheidsdienst zo'n eigen bijdrage verplicht was. Blijkbaar meende Vissers daarom voor de eerstgenoemden geen uitzondering te mogen maken.⁸⁸

1906: "Minimumloon en maximumarbeidsduur"

In zijn voorlaatste zittingsjaar was Vissers enthousiast aan het werk en veel aan het woord. Zaken die zijn fiat kregen waren: de opheffing van de schutterij, terwijl haar muziekkorps met subsidie bleef voortbestaan; salarisverhoging in het openbaar onderwijs; een gratificatie voor agenten met een speciaal diploma; wijziging van de gemeentelijke Bouwverordening en, zoals vaker, onbewoonbaarverklaring van diverse panden; subsidie voor de St. Fidelisvereniging, een vormingsinstituut voor r.k. jongeren. Dat deze volgens Vissers wel nuttig werk deed mag een opmerkelijk standpunt heten voor een neutrale arbeider.⁸⁹ Verder bepleitte ook hij: aansluiting van woningen op het waterleidingnet om hygiënische redenen, toekenning van een invaliditeitspensioen aan een afgekeurde agent, als ook bruggenbouw over de Mark. Anderzijds keerde Johan zich falikant tegen zaken als afschaffing van de medische keuring van de lokale prostituees en het verdwijnen van de voorjaarskermis, volgens hem juist een verzetje voor de arbeiders en geenszins een gevaar voor de zedelijkheid, zoals de afschaffers beweerden. Daarentegen mocht een fietsroute in de binnenstad wat hem betrof als overbodig wijken voor een industrieterrein: *De industrie heeft wegen noodig en deze dient bevorderd te worden.*⁹⁰ En fietsen was nog maar voor weinig gelukkigen weggelegd!

Voor enkele door hem ingenomen standpunten kreeg Vissers echter de kous op de kop, van de kant van *De Bredasche Klok* en diens opvolger *De Brabantsche Klok*. Behalve dat eerstgenoemd blad de Bredase raad in het algemeen een achterlijk, duf en stoffig gezelschap vond, hekelde het ook driftig het algemene fiat van de raad aan een salarisverhoging voor de burgemeester en de gemeentesecretaris.⁹¹ Vissers en ook Jacoby hadden hiermee niet akkoord mogen gaan, meende het socialistische periodiek; beiden hadden juist een loonsverhoging moeten bepleiten voor de mannen van de gemeentereiniging of die aan de gasfabriek. Werkten die trouwens niet harder? - zo luidde de retorisch bedoelde vraag van het blad.⁹² En volgens *De Brabantsche Klok* liet Vissers zich soms te snel uit het veld slaan tijdens het raadsdebat. Als voorbeeld roerde het blad de kwestie van een onderwijzersbenoeming bij een openbare school aan. De betreffende docent kreeg deze baan niet vanwege zijn godsdienstige overtuiging; Vissers had wethouder Scheltus daar over ter verantwoording geroepen. Toen deze dit motief echter vierkant ontkende, als reden aanvoerde dat voor zo'n benoeming de raad geen verantwoording verschuldigd was en aldus om de hete brei heendraaide, had Vissers voet bij stuk moeten houden en de wethouder moeten blijven attaqueren op zijn onhoudbaar standpunt, meende het blad. Hij had de leraar te weinig ruggesteun verleend en was te snel gezwicht voor een autoriteit.⁹³

Lof daarentegen zwaaide *De Bredasche Klok* Vissers meermalen toe vanwege zijn inzet voor de gemeente-arbeiders.⁹⁴ Getrouw aan zijn mandaat om het belang van de factor arbeid te behartigen maakte Johan zich immers breed voorzover de gemeente daar enige bemoeienis mee had. Hij bepleitte verhoging van de gemeente-arbeiderspensioenen en een schaftlokaal voor de gemeentereinigigers, maar spande zich vooral in om bij aanbestedingen in de gemeentelijke bestekken een minimumloon en maximumarbeidsduur te laten vastleggen; daar konden aannemers op inschrijven. Tevoren hadden diverse Bredase arbeidersorganisaties al krachtig aangedrongen op deze verbetering van de arbeidsvoorwaarden: begin dat jaar diende de R.K.

Volksbond samen met zijn vakbonden van timmerlieden en metaalbewerkeren, *St. Joseph* en *St. Eloy*, een request daarover in bij de raad; hetzelfde deden de SDAP-Breda, de Gecombineerde als ook de Christelijke Behangers-, Stoffeerders- en Beddenmakersbond.⁹⁵ Medio 1906 bracht B. & W. een afwijzend advies uit: invoering van een minimumloon en een maximumarbeidsduur betekende ingrijpen in een particuliere aangelegenheid, namelijk de onderhandelingen tussen werkgever en werknemer. De ondernemer kon dan de specifieke bekwaamheid en inzet van zijn werknemers niet meer apart belonen; allen werden immers over één kam geschoren, vond B. & W..⁹⁶ Kortom, het college prefereerde het liberale laissez faire-standpunt inzake de arbeidsverhoudingen. Diverse raadsleden uitten kritiek en bij hoofdelijke stemming sprak een tweederde meerderheid zijn veto er over uit. Raadsvoorzitter Guljé oordeelde daarop nieuwe voorstellen van het college noodzakelijk; de voorstellen van de raad zouden er in verdisconteerd worden. Hij constateerde tevens dat zodoende toch al een principe-besluit tot invoering van een minimumloon en maximumarbeidsduur was genomen.⁹⁷

Ongetwijfeld heeft de druk van de arbeidersorganisaties de meningsvorming in de raad in de gewenste richting beïnvloed. Vissers maakte zich vanzelfsprekend tot hun tolk en beleefde zijn 'finest hour' in de raadszaal. Hij hield de langste speech uit zijn hele raadsperiode; die besloeg vier volle pagina's druks in de raadshandelingen. Daarin deed hij omstandig en vaardig uit de doeken waarom de gemeente op het zozeer gewilde *minimumloon en maximumarbeidsduur* behoorde over te gaan.⁹⁸ Eerst verwierp Johan categorisch het standpunt van B. & W.: de overheid had volgens hem juist de dure plicht in het economisch leven in te grijpen. Om die bewering kracht bij te zetten verwees hij naar andere gemeenten en landelijke politici. Daarna bracht hij de positieve gevolgen voor de economie en de morele en fysieke verbetering voor de arbeidende bevolking naar voren. Hij eindigde met de stelling dat van invoering van 'minimumloon en maximumarbeidstijd' voor Breda louter gunstige effecten te verwachten waren: bij een hoger loonpeil zouden de beste werkkrachten niet langer naar elders uitwijken; dan zou de neerwaartse spiraal van achteruithollende productie, geringere gemeentelijke inkomsten en demoralisatie van de arbeiders omgebogen worden. En als uitsmijter rekende hij de raad voor hoe volstrekt ontoreikend het huishoudboekje van een normaal, zeskoppig timmermansgezin was. Van het weekloon van nog géén 10 gulden ging twee gulden op aan huishuur, 10 cent aan water, 35 cent kostte het zieken- en begrafenisfonds bij elkaar, een dubbeltje werd gereserveerd voor het 'winkelfonds bij ziekten', het verenigingsleven verlangde 12,5 cent en schoenen sletten wekelijks voor f. 1,25. Van het restant - plusminus 5 gulden en 60 cent - probeerde het gezin de week door te komen. Dat wilde zeggen: met dertien en één derde cent per persoon per dag, te besteden aan voedsel, kleding, schoolgeld, belasting, vuur en licht en dergelijke meer. Vanzelfsprekend oordeelde Vissers dit een onmogelijke opgave en een menonwaardige situatie: deze leidde tot een eeuwig geldtekort, noodzakelijke bijverdienste van moeder de vrouw, verwaarloosd huishouden, ongezelligheid, buitensporig kroegbezoek en vroegtijdige kinderexploitatie. Een raadsmeerderheid viel Johan bij; en terecht, want zoals algemeen erkend wáren de lonen in Breda te laag om behoorlijk van rond te kunnen komen.⁹⁹

Zijn stevig onderbouwd pleidooi viel een lovende ontvangst ten deel. Vissers'

eigen bond en de Gecombineerde complimenteerden hem. In de lokale pers daarentegen werd zijn rede niet verslagen en een poging dit alsnog te bewerkstelligen liep op een falikante mislukking uit. Na deze domper besloot de bondsraad van de Gecombineerde Vissers' verhaal dan maar zelf in druk uit te geven; de aangesloten bonden fournerden er enig geld voor.¹⁰⁰ Maar of de toespraak ook daadwerkelijk werd gedrukt en als brochure verscheen, blijft onzeker. Er is in geen enkele bron ooit nog een toespeling op gemaakt; ook andere naspeuringen leverden geen resultaat op. Maar vaststaat dat te allen tijde Vissers' belichting van het sociale leven in Breda geraadpleegd kon worden omdat het in de raadshandelingen voor immer was vastgelegd.

1907: "Voor stad en volk"

In zijn laatste zittingsperiode sprak Vissers op diverse terreinen weer een woordje mee. In de sector cultuur/ontspanning ging hij akkoord met zaken als: de aanleg van een muziektent op het Stationsplein; herdenking van Nederlands beroemde admiraal Michiel de Ruyter, als leerzaam voor de jeugd; de aanleg van een tennisbaan in het Valkenberg en een subsidie voor de Koninklijke Scherpschuttersvereniging *Godevaert Montens*. Op sociaal vlak trok Johan zich het lot aan van het schoolgaande kind, op instigatie van de BvNO; vanwege de gezondheid der inwoners verlangde hij verwijdering en opvang van schurftige straathonden; hij onderschreef een verscherpte verordening tegen bedelarij; wenste inkomensverhoging voor gepensioneerde agenten, weddeverhoging voor gewone dienders en salarisverhoging voor de armenbediende bij het Burgerlijk Armbestuur. Verder gaf hij zijn stem aan de subsidiëring van het technisch tekenonderwijs, de plaatsing van een lantaarn in de stikdonkere Koevoet, onbewoonbaarverklaring van panden aan de Haagdijk, in het Rozemarijnstraatje en op het Nonnenveld. Aanpassingen van de gemeentelijke Bouwverordening had eveneens zijn instemming. Die gold ook de algemeen-economische belangen van de stad: het principe-besluit tot bouw van een elektrische centrale, een frequentere opening van de rivierbruggen om de scheepvaart beter te doen doorstromen en uitbreiding van de tramlijnen via concessieverlening. In de rest-categorie vielen zaken als subsidie voor een politiehonden-wedstrijd en de aanschaf van een nieuwe reddingsladder bij de brandweer, dit laatste ongetwijfeld van levensbelang.

Over het thema 'minimumloon en maximumarbeidstijd' kwam Vissers in februari 1907 weer uitgebreid aan het woord. B. & W. had een nieuw voorstel gelanceerd. Dat behelsde een arbeidsdag van hooguit 11 uur, een regeling voor overwerk, vaste uurlonen voor de timmerlieden, metselaars, schilders, smeden, opperlieden, sjouwers en straatmakers; tevens een regeling voor nacht- en zondagsarbeid, sancties voor de aannemers en bepalingen voor de loonuitbetaling. De raad accepteerde dit pakket maatregelen unaniem en in alle onderdelen.¹⁰¹ Johan verklaarde zich enthousiast over het feit dat de kogel door de kerk was, maar de kwestie had zich volgens hem onnodig lang voortgeslept. Bovendien miste hij in het voorstel maatregelen aangaande de werkers in het drukkersbedrijf en bepalingen betreffende de aanbesteding van drukwerk. Vissers bitste dat de typografen de dupe werden van de onwil of het gebrek aan durf bij de gemeente om voorwaarden te stellen; hij stelde de raad een request hierover van de neutrale typografenbond in het vooruitzicht.¹⁰² Door zijn af-

scheid van de raad in augustus kon Johan dit adres, dat in september op de raads-agenda verscheen, echter geen extra-duw in de gewenste richting meer geven.¹⁰³ Ook ten aanzien van de requesten van de katholieke en socialistische gemeentewerkliedenbonden - *St. Laurentius* en de Bond van Nederl. Gemeentewerklieden - kon hij trouwens in zijn laatste raadsdagen niet méér doen dan er nog enkele kanteekeningen bij maken. De bedes van de bonden, die een herziening van de loonstandaard, een algemeen werkliedenreglement en regeling van verlofdagen en loonuitbetaling behelsden, waren eveneens pas in september onderwerp van beraad. Evenals Jacoby had Vissers voordien aangedrongen op een spoedige behandeling en een doortastend optreden van de gemeente inzake de verlangde loonaanpassing en andere bijdragen aan het welzijn van de gemeente-arbeiders.¹⁰⁴ Daarvoor had hij eerder op een bijeenkomst van de Bond van Nederl. Gemeentewerklieden ook al gepleit.¹⁰⁵

Concreter was zijn laatste bemoeienis, in juni, met het lot van een gepensioneerde gemeentewerker: deze ontving vanwege een tekort aan dienstjaren geen volledig pensioen. Vissers, geruggesteund door Jacoby, nam het voor de man op en deed een voorstel om zijn pensioen te verhogen of voor hem een baantje te creëren teneinde zijn inkomsten wat op te vijzelen. Hij en Jacoby vingden echter bot en het enige dat beide pleitbezorgers van de arbeidersklasse toen nog konden doen, was er in de raad op hameren dat het gemeentewerkers-pensioen aan de krappe kant was: wie dit genoot kon zich bepaald geen uitpattingen permitteren.¹⁰⁶

3. Afsluiting

De jarenlange vervulling van het raadslidmaatschap zal Johan Vissers niet in de koude kleren zijn gaan zitten. In juni 1907 liet hij via de lokale pers weten zich niet herkiesbaar te stellen bij de gemeenteraadsverkiezingen van 9 juli.¹⁰⁷ Vissers maakte zodoende al enkele maanden vóór zijn definitieve afscheid van de raad kenbaar een verlenging van zijn mandaat niet te ambiëren. Of zijn nieuwe betrekking bij Broese hieraan (mede)debet was, valt niet vast te stellen; dat geldt ook voor elk ander mogelijk motief. In deze valt te denken aan de zwaarte van het raadswerk: het bijwonen van de vergaderingen, de voorbereiding met de raadsstukken, de arbeid in de commissies. Dat vereiste allemaal de nodige tijd, inzet, aandacht en accuratesse - naast zijn gezinsleven, baan en vakbondswerk. Johan was er nu eenmaal de man niet naar om half werk af te leveren; hij had gezworen zich verdienstelijk te maken voor stad en volk en heeft woord gehouden.

De vraag rijst ook of Vissers zich wel op z'n gemak voelde temidden van de geletterde en standsbewuste heren. De arbeidersafgevaardigde was namelijk op z'n best waar hij kon optreden als volksvertegenwoordiger in letterlijke zin: de leefwereld van de arbeidende klasse kende hij van haver tot gort en háár belangenbehartiging en positieverbetering lagen hem na aan het hart. Daarover had hij een uitgesproken mening die hij dan ook meer dan eens naar voren bracht. Daarentegen hield Vissers zich inzake de meer algemene aangelegenheden van het stedelijk bestuur wat op de vlakte; die volgde hij weliswaar op de voet maar hij gaf er (grosso modo) vrij zelden commentaar van enige diepgang en importantie op. Het heeft er dus alle schijn van

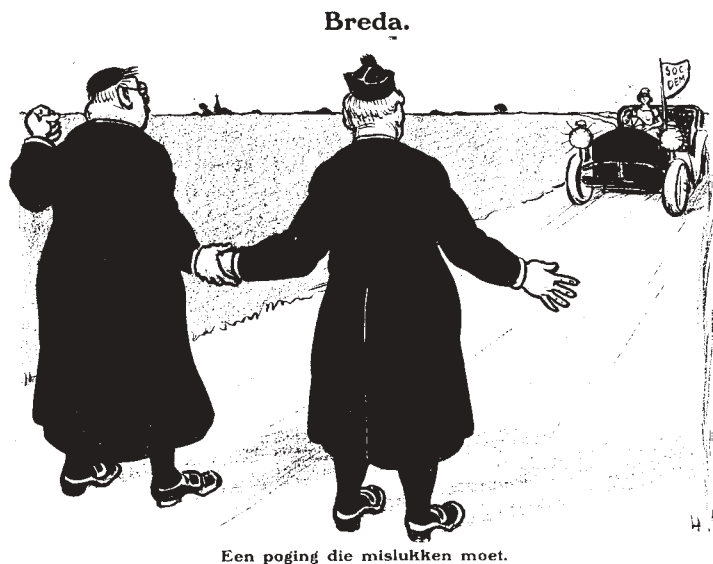
dat Johan op het stuk van de sociale kwestie zijn mannetje stond; buiten wat hij noemde de *sociale actiën* was zijn belangstelling veeleer passief en liet hij graag het debat aan anderen over, in het algemeen hoger opgeleiden. Of dit te maken had met een gebrekkige algemene ontwikkeling, zoals het voornoemde blad *De Toekomst* eens veronderstelde (aldus tegelijk suggererend dat hij niet voor zijn taak was berekend), valt niettemin te betwijfelen. Weliswaar gaf Vissers aanvankelijk zelf toe dat het raadswerk hem inspanning kostte, maar hij kwam steeds beslagen ten ijs en vermoedelijk beperkte hij zich met opzet tot de sociale kwestie; bovendien lag dáár strikt genomen ook zijn mandaat.

Wèl willen we er op wijzen dat de andere radicale volksvertegenwoordiger, Jacoby, actiever was op alle mogelijke terreinen en geen onderwerp uit de weg ging om er een veelal tegendraadse visie op te ventileren; zijn betogen waren degelijk en breed van opzet en vaak fel van toon. Kortom, eigenlijk had Johan Vissers in Philip Jacoby niet alleen zijn evenknie gevonden, maar meer nog vormde deze, zoals meermalen bleek, zijn steun en toeverlaat. Zonder hem zou het raadswerk Johan een stuk zwaarder zijn gevallen. Terecht kreeg Jacoby dan ook aan het eind van zijn rit lof toegezwaaid door de *Bredasche Courant*. Die roemde hem als *ijverig, scherpzinnig, een kloek en eerlijk werker, een handig debater met een helder, gezond verstand*. De krant kwam bijna superlatieven tekort om dit raadslid (*die weet wat hij wil*) de hemel in te prijzen.¹⁰⁸ Soortgelijke lof voor Vissers, nota bene een ondergeschikte van haar drukker, kreeg de courant echter niet op papier; haar stilzwijgen was veelzeggend... Haar tegenpool, het *Dagblad van Noord-Brabant*, daarentegen kwalificeerde Vissers, zij het jaren nadien, zoals vermeld als *een verdienstelijk Raadslid*. Dat Johan deze krant zeker geen warm hart had toegedragen was blijkbaar in de loop der jaren in de vergetelheid geraakt. Er restte slechts de herinnering aan en waardering voor zijn verdiensten.

Wie, tot slot, evenwel geen greintje bewondering kon opbrengen voor Vissers noch Jacoby als politici, was het boven geciteerde SDAP-orgaan *De Eendracht*. In zijn nummer van 25 mei 1907 brak het met één pennenstreek beider raadswerk tot de grond toe af. Het weekblad poneerde zonder blikken of blozen dat beiden absoluut niet hun beloften waren nagekomen en aan geen enkele verwachting hadden voldaan. Zes jaar lang *hielden zij hun mond of leuterden er wat om heen*, zo spiegelde het SDAP-blad het sarcastisch voor; nooit verhieven zij een stem *voor hun klasse*. Evenmin stelden zij het gemeentelijke beleid eens *flink aan de kaak*; erger nog, zij speelden handjeklap met hun *voornamere* collega's door nooit eens tegen deze bourgeois oppositie te voeren! Men hoeft niet te raden welke indruk deze tendentieuze verslaggeving op de lezer(es) van *De Eendracht* heeft gemaakt. Maar overduidelijk was de correspondent zeer slecht op de hoogte van de werkelijke inhoud van het optreden van de raadsleden Vissers en Jacoby. De laatste werd trouwens niet alleen abusievelijk als *arbeider* aangeduid, ook werd verhuld dat hij het in de raad had opgenomen voor de in het geding zijnde colportage van de arbeidersbladen *De Bredasche Klok* en *De Avondster*, de laatste van katholieke huize.¹⁰⁹ Het heeft er dan ook alle schijn van dat 't het sociaal-democratisch orgaan er slechts om te doen was, vanwege de komende raadsverkiezingen, de SDAP en haar kandidaat fors in de hoogte te steken. En daartegenover moesten de radicale bleekneusjes vanzelfsprekend zo flets mogelijk

afsteken; hun fractie kon in de sociaal-democratische optiek alleen maar doorgaan voor het politieke 'sufferdje'.

Voor de vacante zetel van Johan Vissers in de raad, waarop hij ontegenzeggelijk een stempel had gedrukt, stond al een kandidaat in de startblokken. Van de nieuwe raad zou Johan geen deel uitmaken, maar over zijn opvolger had hij een uitgesproken opvatting. Op een verkiezingsbijeenkomst van de lokale SDAP eind juni brak hij een lans voor Dirk Boog, als bij uitstek de aangewezen arbeiderskandidaat in het IIIe kiesdistrict.¹¹⁰ Boog, letterzetter bij Broese, was een vooraanstaand lid van de neutrale typografenbond als ook lid en (ex-)voorzitter van de ANTB-Breda. Tevens trad hij op als voorzitter van de werknemersfractie in de Kamer van Arbeid en als afgevaardigde in de Raad van Beroep, een officiële geschillencommissie voor arbeidskwesties.¹¹¹ De SDAP daarentegen ijverde met alle kracht voor de kandidatuur van haar voorzitter, de door de Bredase bisschop Leyten geschorste priester-theoloog dr. Jan van den Brink. De kandidaatstelling van deze religieuze socialist deed in vroom Breda de emoties huizenhoog oplaaieren en schiep een hetzerig klimaat jegens de dissidente kerkdienaar. Voor menig gelovige stond zijn nominatie gelijk aan vloeken in de kerk. Kon het erger?! De aanstaande socialistische arbeidersvertegenwoordiger mocht dan ook op heel wat meer tegenwerking rekenen dan Vissers destijds: hij kreeg een stortvloed van kritiek te verduren en hectische taferelen speelden zich af tijdens de verkiezingen. Desondanks vermocht de clericaal gedomineerde reactie niet de 'moderne' sociaal-democratie een halt toe te roepen en sleepte de rode doctor een zetel in de wacht.¹¹² Dat gegeven heeft Albert Hahn met zijn pamflettistische tekenstift indertijd nog treffend verbeeld in *De Notenkraker*, het satirische bijblad van de sociaal-democratische krant *Het Volk*.¹¹³ In vergelijking met dit alles was Vissers' verkiezing zagezegd een vrijwel rimpelloos gebeuren.

7. Satirische prent van Albert Hahn, 1907.

Waarom precies Johan Vissers aan Boog de voorkeur gaf boven de socialist in priestertoog blijft gissen. Uiteraard kende hij Boog als (actief) bondskameraad; een man die zijn sporen had verdiend binnen en buiten de neutrale arbeidersorganisatie. Bovendien was hij evenals Vissers een sympathisant van voornoemde KDP-lijsttrekker Jan Brinkhuis. Johan wist dus bij hem waarop hij kon rekenen - een vertrouwenswekkend uitgangspunt. Van den Brink daarentegen moest zich nog volop bewijzen op vakbondsterrein, terwijl Johan hem ook alleen vanaf een afstand kende - al moet hij van diens spraakmakende optredens en standpunten op de hoogte zijn geweest, onder meer uit de krant en via brochures. Een vrij recent geschriftje als *Let op zijn daden* uit 1905 bijvoorbeeld kon bij Vissers in goede aarde zijn gevallen. Hierin lichtte Van den Brink zeer kritisch de parlementaire loopbaan door van de conservatief-katholieke baron Michiels van Verduijnen, in 1901 parlamentskandidaat in het kies-district-Breda tegenover Jan Brinkhuis. Aan deze brochure - mogelijk een initiatief van de KDP-opvolger de Vrije Katholieke Volkspartij waarvoor Van den Brink toen parlementair kandidaat stond - hebben het *Dagblad van Noord-Brabant* en de *Bredasche Courant* menige polemische kolom gewijd.¹¹⁴

Daarnaast dienen we te bedenken dat Vissers wellicht vasthield aan het uitgangspunt van zijn bond: *De vereeniging kan zich toch niet met politiek ophouden*. Dat werd dan wel in later jaren geformuleerd, maar gold voorheen evenzeer.¹¹⁵ De vakbond wilde per se géén politieke richtlijnen geven, geen uitgesproken partijfiguren - à la Van den Brink - begunstigen en alleszins het neutrale beginsel hooghouden. Ook aan politieke thema's als de invoering van het algemeen kiesrecht (een sociaal-democratisch speerpunt) had deze organisatie geen boodschap. Wel blijft onduidelijk waarom zij voor onder andere economische doelstellingen geen politieke ondersteuning zou willen verwerven via gekozen volksvertegenwoordigers in parlementaire lichamen: Vissers en Boog waren toch ook haar kandidaat voor de gemeenteraad!

Ook moeten we Johans eigen politieke voorkeuren in aanmerking nemen. Op vergaderingen van zijn bond, die vrij was van revolutionaire sentimenten, werden wel vaker negatieve geluiden over de socialistische beweging en haar *roode propaganda* gespuid. Bekend is bovendien dat in neutrale vakbondskring verwantschap werd gevoeld met de sociaal-liberaal georiënteerde vrijzinnig-democraten. Zo kwam in 1906 hun voorman, de prominente radicaal mr. M.W.F. Treub, het in Breda nog eens haarfijn uitleggen: men wenste, anders dan de conservatieven, sociale vooruitgang middels sociale wetgeving, algemeen kiesrecht en arbeidersinvloed via de vakbeweging, maar dit alles liefst zonder klassenstrijd en zonder naasting van de productiemiddelen, zoals de socialisten voorstonden.¹¹⁶ Uit dit hout lijkt Vissers eveneens gesneden te zijn geweest, al werd hij voorzover bekend nooit gekandideerd voor de VDB of heeft hij deze ooit op enigerlei wijze begunstigd - anders dan bijvoorbeeld de KDP, die ook het algemeen kiesrecht als essentieel programmapunt hanteerde. Maar al was hij geen 'socialistenvreter' en bezondigde hij zich nooit aan antisocialistische uitlatingen, hij kan ook weer geen pur sang 'socialistenvriend' genoemd worden. Daarvoor was hij teveel radicaal, zonder evenwel doorkneed te zijn in de bijbehorende politieke opvatting.¹¹⁷

Vissers moest echter met lede ogen aanzien dat niét Dirk Boog maar Jan van den Brink een zetel in de raad behaalde; zodoende werd een socialist zijn opvolger,

dit met ingang van juni 1908.¹¹⁸ Vissers was wèl zo sportief om in augustus 1907 te stemmen vóór toelating van Van den Brink tot de raad. Wegens vermeende procedurefouten bij diens herstemming op 19 juli in kiesdistrict-III werd in de gemeenteraad zijn toelating in stemming gebracht.¹¹⁹ Vissers behoorde, evenals Jacoby, tot de zeven voorstemmers; niettemin zorgden de acht tegenstemmers er voor dat Van den Brink pas een jaar later de plaats van Vissers kon innemen.

Hoe Van den Brink van zijn kant zijn proletarische voorganger heeft beoordeeld valt indirect op te maken uit de boven genoemde uitlatingen in de (mede) door hem geredigeerde weekbladen *De Bredasche Klok* en *De Brabantsche Klok*. De daarin gedane welwillende en neerbuigende uitspraken over Vissers hadden ongetwijfeld zijn instemming, zo zij al niet uit de pen van de (hoofd)redacteur zelf zijn gevloeid. Vissers kon er blijkbaar mee leven, zelfs met de weinig vleierende algemene typering van zijn persoon als iemand, *van wiens politieke of economische overtuiging men niet kan zeggen of het visch of vleesch is*.¹²⁰ We mogen deze opmerking laten voor wat zij is: Vissers' optreden in de raad geeft immers alle aanleiding tot een genuanceerdere beoordeling. Het is trouwens opvallend dat Van den Brink zich nooit heeft uitgelaten over de van Vissers ondervonden steun: het feit dat Johan, hoewel hij door dik en dun neutraal was, niettemin genegen was de sociaal-democratie het stedelijke politieke krachtenveld binnen te loodsen. Dáárvan repte de socialistische pers met geen woord. Kortom, de verhouding tussen socialisten en links-liberalen liet te wensen over. Het zou bovendien nog lang duren eer de wegen van beide partijen samenvloeiden: pas in 1946 zou uit hun verstandshuwelijk de Partij van de Arbeid geboren worden. Daarvan hadden zonder enige twijfel Vissers noch Van den Brink ooit kunnen dromen! – al bood de uitnodiging van de vrijzinnig democraten aan de SDAP in 1913 om tot de regering toe te treden wèl al een wenkend perspectief.¹²¹

Vissers' raadslidmaatschap is van historisch belang. Zijn optreden in de Bredase raad hoort beslist niet thuis in de categorie 'vruchteloos gescharrel'. Op allerlei terrein sprak hij een woordje mee en gaf zijn stem aan zaken die het wel en wee van de burgerij ten goede kwamen. Al moest hij ook tal van teleurstellingen incasseren en ontsnapte hij evenmin aan onvermijdelijke zakelijke kritiek en politieke aanvallen, zijn in feite sociaal-liberaal geïnspireerde opstelling leverde het nodige maatschappelijke profijt op. Daar was vriend en vijand het over eens. De radicale arbeidersvertegenwoordiger heeft binnen de ontluikende stedelijke democratie bovendien verdienstelijk pionierswerk verricht, met name ten behoeve van die categorieën arbeiders waarop het gemeentelijk beleid van toepassing was en van invloed kon zijn. Hem viel vanuit die kringen dan ook dankbaarheid ten deel – een erkenning voor zijn politieke prestaties. Voor de Bredase arbeidersbeweging vormde het raadsoptreden van Johan Vissers in elk geval een belangrijke ondersteuning. Die eer komt hem zonder enige reserve toe.

BIJLAGE:

De Gecombineerde Werkliedenvereniging *Eendracht Maakt Macht* (1901-1909)

aangesloten organisaties	datum oprichting	gemiddeld ledental	opmerkingen
1. Typografische Vereniging <i>Door Eendracht t'Zaam Verbonden</i>	1837	45	-
2. Algemeene Timmerliedenbond <i>Orde en Matigheid</i>	1876	110	-
3. Algemeene Nederlandsche Typografenbond	1866/'94	4	tijdelijke aansluiting ca. 1902-'05
4. Metselaars- en Stucadoors Vereniging <i>Wij Helpen Elkander</i>	1895	50	ook genaamd: <i>Helpt Elkander</i>
5. R.K. Volksbond <i>St. Willibrordus</i>	1895	400	tijdelijke aansluiting in 1901
6. Nederlandsche Vereeniging van Spoor- en Tramwegpersoneel	1898	-	tijdelijke aansluiting ca. 1902; ledental onbekend
7. Kleermakersvereniging <i>De Eendracht</i>	1902	-	stichtingsjaar onzeker; ledental onbekend;
8. Smedenvereniging <i>Eendracht maakt Macht</i>	1902	-	stichtingsjaar onzeker; ledental onbekend; als categorale organisatie verbonden aan de metaalfirma C.J. Marijnen
9. Schildersgezellenvereniging <i>Ons Belang</i>	1902	40	-
10. Meubelmakersvereniging <i>Eendracht Maakt Macht</i>	1906	-	stichtingsjaar onzeker; ledental onbekend; omtrent aansluiting enige onduidelijkheid

Opmerking: genoemde ledentallen zijn gebaseerd op verschillende jaarreeksen, hetzij op een incidentele vermelding.

Bronnen: Bredase dagbladen, notulenboeken, gedenkboeken, literatuur, CBS-Statistiek der vakverenigingen van werklieden in Nederland (I-II, Den Haag 1905-1907).

AANTEKENINGEN

1. G. Visser, 'Dr. Jan van den Brink, socialist in priestertooġ', in: *Jaarboek De Oranjeboom*, XXIV (1971), 67-94; C.W. ten Teije, *De opkomst van het socialisme in Breda. Actie en reactie tot 1908*. Tilburg 1986; H. Noordegraaf, 'Johannes Antonius Hendrikus van den Brink', in: *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland*, dl. 5 (Amsterdam 1992) 29-32.
2. Gemeentearchief Breda (GA Breda), Bevolkingsregister; Patentregister.
3. Zie I.J. Brugmans, *Paardenkracht en Mensenmacht. Sociaal-economische geschiedenis van Nederland, 1795-1940* ('s-Gravenhage 1969), 101-102, 226. De HIJSM exploiteerde de lijn Amsterdam-Den Haag-Rotterdam.
4. *Bredasche Courant*, 8-6-1907 en 10-6-1929; *Het Bondsorgaan*. Veertiendaags blad van de Nederlandsche Grafische Bond, 21-1-1926 en 25-4-1929. Zie ook F.A. Brekelmans, *Twee eeuwen Broese. Gedenkboek, 1784-1984* (Breda 1984), met name Hoofdstuk IV en V.
5. Zie ook J.L.M. de Lepper, 'De Bredase typografenvereniging Door Eendracht t'Zaam Verbonden', in: *Jaarboek De Oranjeboom*, XXIII (1970), 130-152.
6. Studies daarover: Ten Teije, *De opkomst van het socialisme in Breda*; A. Laenen, 'De opkomst van de Katholieke Arbeidersbeweging in Breda, 1895-1908', in: *Jaarboek De Oranjeboom*, XLV (1992), 1-58.
7. Aldus het Zuidelijke anarchistische blad *De Toekomst*, 10-4-1902.
8. GA Breda, Archief neutrale typografenbond (= Archief DEZV), notulenboek 4, d.d. 5-7-1903.
9. Vgl. G. Taal, *Liberalen en Radicals in Nederland, 1872-1901*. (Den Haag 1980), 138 e.v., 500-506, 526; *Bredasche Courant*, 22-11-1906.
10. GA Breda, Archief DEZV, notulenboek 3 (1888-1894).
11. Blijkens *Ons Vakbelang*, veertiendaags orgaan van de Alg. Ned. Typografenbond uit genoemde jaren. Ook het landelijke anarchistische blad *De Vrije Socialist*, 25-3-1903 maakte van dit ANTB-secretariaat gewag.
12. Dit blijkt uit de notulenboeken van de neutrale typografenbond. Het archief van de Gecombineerde Werkliedenvereniging is verloren gegaan.
13. GA Breda, Archief DEZV, notulenboek 4, d.d. 3-11-1901. *Bredasche Courant*, 22 en 29-11-1901; 13-12-1901. Zie ook M. Buschman, *Tussen revolutie en modernisme. Geschiedenis van het Nationaal Arbeids-Secretariaat in Nederland 1893-1907*. (Den Haag 1993), 41-42. Als raadslid behoorde Vissers bovendien in 1902 tot de collectanten van het 'Bredasche Comité voor hulpbetoon aan de noodlijdende Boerengezinnen in Zuid-Afrika'. Zie GAB, Archief Plaatselijk Comité Hulpbetoon aan Boerengezinnen in Zuid-Afrika, 1902 (diverse stukken).
14. *De Vrije Socialist*, 25-3-1903. Geen enkele andere bron - lokaal, regionaal noch landelijk, van particuliere zijde of van overheidswege - maakte gewag van Vissers' aandeel in de organisatie van het Comité van Verweer. Niettemin lijkt *De Vrije Socialist* goed geïnformeerd te zijn geweest; het blad noemde immers ook correct zijn ANTB-secretariaat.
15. GA Breda, Archief DEZV, notulenboek 2, d.d. 2-2-1886; Feestbundel Typografische Vereniging Door Eendracht t'Zaam Verbonden, 1837-1887 (Breda z.j.); *Bredasche Courant*, 13-1-1887. Voorts: archief DEZV, notulenboek 7, d.d. 5-3-1911 en 7-1-1912; Gedenkboek Afdeling Breda van de Nederl. Grafische Bond, Typografische Vereniging Door Eendracht t'Zaam Verbonden, 1837-1937. (Breda z.j.), 23, als ook archief DEZV, notulenboek 10, d.d. 6-11-1926 en *Het Bondsorgaan*, 27-1-1927. *De Toekomst*, 10-4-1902.
16. *Het Bondsorgaan*, 13-1-1927.
17. GA Breda, Archief DEZV, notulenboek 8, d.d. 6-10-1913 en januari 1914 (jaarverslag); Gedenkboek Typografische Vereniging DEZV, 24, 31-32; De Lepper, 'De Bredase typografenvereniging', 149-151; *Bredasche Courant*, 22-1-1914, *Dagblad van Noord-Brabant*, 20 t/m 22-1-1914, *De Bredenaar*, 22-1-1914; *De Strijd*, weekblad van de Federatie Noord-Brabant der SDAP, 24-1-1914.
18. GA Breda, Archief DEZV, notulenboek 9, d.d. 2-7-1917; *Het Bondsorgaan*, 21-1-1926.
19. *Bredasche Courant*, 28-12-1902 (ingezonden brief).
20. *Bredasche Courant*, 23-9-1900 en 25-10-1900.
21. Zie Adresboek 1900 voor de gemeenten Breda, Ginneken, Princenhage en Teteringen, p. 5.
22. P.M. Burghouts, 'Volksgezondheid en volkshuisvesting in de periode 1901-1940', in: *Aspecten van het sociale leven in Breda na 1850*, o.r.v. H.F.J.M. van den Eerenbeemt. (Tilburg 1965), 66.
23. P.J. Oud, *Honderd jaren, 1840-1940. Een eeuw van staatkundige vormgeving in Nederland*. (Assen 1954), 178-179; Joh. de Vries, 'Het censuskiesrecht en de welvaart in Nederland, 1850-1917', in: *Economisch- en Sociaal-Historisch Jaarboek*, 34 (1971), 216 e.v.

25. *Verslag van den Toestand der gemeente Breda* (= *Gemeenteverslag*) over het jaar 1897, 18-19; *Gemeenteverslag* 1900, 18-19.
26. *Gemeenteverslag* 1899, 29-30; Adresboek Breda e.o. 1900.
27. *Bredasche Courant*, 23-9-1900, 27-9-1900, 20-10-1900, 4-11-1900; *Dagblad van Noord-Brabant*, 20-10-1900; *De Bredanaar*, 5-11-1900.
28. *Bredasche Courant*, 1 en 4-11-1900.
29. *Bredasche Courant*, 28-10-1900 en 4-11-1900.
30. *De Bredanaar*, 31-10-1900; *Bredasche Courant*, 1-11-1900.
31. De Lepper, 'De Bredase typografenvereniging', 137. Vgl. ook J. Giele, 'Het ontstaan van de typografen-vakorganisatie in Nederland (1837-1869)', in: *Mededelingenblad. Orgaan van de Nederlandse Vereniging tot beoefening van de Sociale Geschiedenis*, (november 1972), nr. 42, 2-55.
32. *Bredasche Courant*, 16-3-1902.
33. GA Breda, Archief van de dienst der Gemeentepolitie (afd. II-41a). Brief van de Officier van Justitie, d.d. 2-11-1900 (Ingekomen Stukken, map 25, volgnr. 552, B.no. 3332).
34. GA Breda, Archief Gemeentepolitie (afd. II-41a). Proces-verbaal van Justinus Stellenboom, politie-inspecteur, nr. 244, blad 309-313. (Copieboek Processen-Verbaal Misdriften 1900, II, volgnr. 711.)
35. Zie over hem: Brekelmans, *Twee eeuwen Broese*, 72 e.v.
36. *De Bredanaar*, 2-11-1900; *Dagblad van Noord-Brabant*, 3-11-1900; *Bredasche Courant*, 4-11-1900.
37. Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), Archief SDAP (inv. nr. 941a), dossier Breda 1899-1908 (omslag 1900), brief Ferger aan het partijbestuur d.d. 12-12-1900.
38. Ten Teije, *De opkomst van het socialisme in Breda*, 121 e.v.
39. *Bredasche Courant*, 4-11-1900.
40. GA Breda, Archief Secretarie, Ingekomen Stukken Gemeenteraad (afd. I-3/4, inv. nr. 311), Proces-Verbaal stembureau kiesdistrict III, d.d. 31-10/6-11-1900.
41. *Dagblad van Noord-Brabant*, 8-11-1900.
42. *Bredasche Courant*, 8-11-1900.
43. IISG, Archief SDAP, dossier Breda: brief Ferger d.d. 12-12-1900.
44. *Bredasche Courant*, 29-11-1900.
45. GA Breda, Archief Secretarie, Ingekomen Stukken Gemeenteraad (afd. I-3/4, inv. nr. 311), brief J. Vissers d.d. 11-12-1900; *De Bredanaar*, 12-12-1900.
46. *Notulen der vergaderingen van den gemeenteraad van Breda* 1900, 330-331 (= *Raadsnotulen* 1900).
47. *Raadsnotulen* 1900, 333-334.
48. Zie Laenen, 'De opkomst van de Katholieke Arbeidersbeweging in Breda', 19.
49. *De Bredanaar*, 30-4-1901; *Bredasche Courant*, 7-4-1901 en 1-5-1901; *Dagblad van Noord-Brabant*, 1-5-1901.
50. *De Bredanaar*, 5-6-1901. Dit kiesdistrict omvatte behalve Breda de gemeenten Rucphen, Hoeven, Etten en Leur, Princenhage, Terheijden; *Gemeenteverslag* 1900, 18.
51. G. Harmsen, J. Perry en F. van Gelder, *Mens en werk. Industriële vakbonden op weg naar eenheid*. (Baarn 1980), 62. Zie ook J. van Meeuwen, 'Johannes Brinkhuis', in: *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland*, dl. 4. (Amsterdam 1990), 25-28.
52. *Bredasche Courant*, 30-6-1901.
53. GA Breda, Archief Secretarie, Ingekomen Stukken Gemeenteraad (afd. I-3/4, inv. nr. 314), Proces-Verbaal Stembureau district III, d.d. 9-7-1901; *Bredasche Courant*, 12-7-1901.
54. GA Breda, Archief DEZV, notulenboek 4, d.d. 5-1-1902.
55. *De Toekomst*, 10-4-1902. Zie ook Ten Teije, *De opkomst van het socialisme in Breda*, p. 80-83, 90-91.
56. IISG, Archief SDAP, dossier Breda: brief Ferger d.d. 12-12-1900.
57. *De Eendracht*, 25-5-1907.
58. *Dagblad van Noord-Brabant*, 10-6-1929.
59. Voor deze overgangsfase en haar verschijningsvormen willen we verwijzen naar de bundel '*Aspecten van het sociale leven in Breda na 1850*', o.r.v. H.F.J.M. van den Eerenbeemt (Tilburg 1965), als ook naar de moderne stadsgeschiedenis van M.J.M. Duijghuisen, *Geschiedenis van Breda, III. Hoofdpijnen en accenten 1795-1960*. (Breda 1990), zie met name Hoofdstuk III, 'Breda, 1885-1930. Wijkende grenzen.'
60. *Raadsnotulen* 1901, 179-180, 195.
61. *De Bredanaar*, 23-7-1901.
62. *Raadsnotulen* 1901, 219-220.

63. Vgl. ook Duijghuisen, *Geschiedenis van Breda*, III, 63.
64. *Raadsnotulen* 1901, 237, 242.
65. *Raadsnotulen* 1901, 304-305, 337.
66. *Raadsnotulen* 1901, 373-376.
67. Laenen, 'De opkomst van de Katholieke Arbeidersbeweging in Breda', 15.
68. *Raadsnotulen* 1902, 271.
69. *Raadsnotulen* 1902, 25, 37.
70. *Raadsnotulen* 1902, 25.
71. *Raadsnotulen* 1902, 219, 223; *Bredasche Courant*, 12-10-1902. Zie ook P.M. van Hoppe, 'Een kwarteeuw burgerlijke, kerkelijke en particuliere Armenzorg (1915-1940)', in: *Aspecten*, 152.
72. *Raadsnotulen* 1903, 144, 161.
73. GA Breda, Bevolkingsregister 1900-1918 (dl. 16, blad 200); *Adresboeken Breda e.o. 1900-1907*. Philip Levie Jacoby, geb. 28-4-1854 te Nijmegen, oktober 1884 verhuisd naar Breda, geh. met Sophie Cohen, zes kinderen, overl. 1-11-1915.
74. *Raadsnotulen* 1903, 191-193, 197.
75. *Raadsnotulen* 1903, 217-218.
76. *Raadsnotulen* 1903, 317.
77. *Raadsnotulen* 1903, 13-14; 78-80.
78. Vgl. M. Campfens, *De Nederlandse archieven van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam*. (Amsterdam 1984), 9-11. Het CBSA, in 1923 opgeheven, legde mede de grondslag voor de Nederlandse collecties van het IISG.
79. *Raadsnotulen* 1904, 12; 43; 243-244.
80. Zie het *Dagblad van Noord-Brabant*, 9/10-8-1903 (artikel: "In het donkerste Breda").
81. Zie: Dr. C. van Eijck, *Rapport omtrent het woningonderzoek, ingesteld door de afdeling Breda van den Volksbond, Vereeniging tegen Drankmisbruik*. (Broese & Comp., Breda 1905) Dit rapport van 135 pagina's is uitgebreid geraadpleegd door Burghouts, 'Volksgezondheid en volkshuisvesting in de periode 1901-1940', in: *Aspecten*, 66-72. Vgl. ook Duijghuisen, *Geschiedenis van Breda*, III, 158-160, 169-170.
82. *Raadsnotulen* 1904, 123-124.
83. *Raadsnotulen* 1904, 141-147, 246. Zie ook *Gemeenteverslag* 1904, 62-65.
84. *Raadsnotulen* 1904, 255, 284.
85. *Raadsnotulen* 1904, 302-303.
86. *Raadsnotulen* 1905, 210.
87. *Raadsnotulen* 1905, 20-21.
88. *Raadsnotulen* 1905, 253-254.
89. *Raadsnotulen* 1906, 145.
90. *Raadsnotulen* 1906, 99-101, 123, 126.
91. *Raadsnotulen* 1906, 313.
92. *De Bredasche Klok*, 22-11-1906.
93. *De Brabantsche Klok*, 24-12-1906. Zie ook *Raadsnotulen* 1906, 366-367.
94. *De Bredasche Klok*, 21-7-1906; 28-7-1906.
95. *Raadsnotulen* 1906, 5, 23-24.
96. *Raadsnotulen* 1906, 177.
97. *Raadsnotulen* 1906, 193-202.
98. *Raadsnotulen* 1906, 194-198.
99. Zie Chr.G.L.R. Doorakkers, 'Over enige sociale en economische aspecten van de loonarbeid in nijverheid en industrie te Breda en omstreken in het begin van de twintigste eeuw', in: *Aspecten*, 293 e.v.
100. GA Breda, Archief DEZV, notulenboek 5, d.d. 5-8-1906/2-9-1906.
101. *Raadsnotulen* 1907, 66-72; *Gemeenteverslag* 1907, 70-71.
102. *Raadsnotulen* 1907, 70.
103. *Raadsnotulen* 1907, 289-290.
104. *Raadsnotulen* 1907, 138-139.
105. *De Bredasche Klok*, 27-10-1906.
106. *Raadsnotulen* 1907, 220, 255-256.
107. *Bredasche Courant*, 15-6-1907; zie ook *Gemeenteverslag* 1907, 29.
108. *Bredasche Courant*, 6-7-1907.

- ¹⁰⁹. Raadsnotulen 1906, 89-90. Jacoby reageerde in april 1906 op adressen van de R.K. Middenstandsvereniging *De Hanze* en de *St. Josephkring*, een r.k. arbeiders-ontspanningsclub. Beiden wilden (anarchistische) 'schandaalcolportage' en het zingen van opruiende/zedenkwetsende liedjes bij politieverbodening verboden zien. Jacoby meende daarentegen dat hiermee een precedent zou worden geschapen, waardoor ook voornoemde nieuwsbladen ("met verantwoordelijke redacteurs") getroffen werden. Zie ook Ten Teije, *De opkomst van het socialisme in Breda*, 108.
- ¹¹⁰. *Bredasche Courant*, 27-6-1907.
- ¹¹¹. *Het Bondsorgaan*, 10-5-1928. Dit nummer bevat biografische gegevens van Dirk Boog (1861-1929). Diens ANTB-voorzitterschap wordt vermeld in *Ons Vakbelang*, jrg. 1896-1904.
- ¹¹². Vgl. Ten Teije, *De opkomst van het socialisme in Breda*, 142-143, 155; Visser, 'Dr. Jan van den Brink, socialist in priestertoog', 81-84.
- ¹¹³. *De Notenkraaker*, 18-8-1907.
- ¹¹⁴. *Dagblad van Noord-Brabant*, 27-6-1905 en 9/10-7-1905; *Bredasche Courant*, 2 en 12-7-1905 (ingezonden brieven J. van den Brink). Genoemde brochure heette voluit: "Let op zijn daden. Enkele stemmingen van Baron L.P.M.H. Michiels van Verduijnen in de Tweede Kamer, opgezocht door Dr. Jan van den Brink, R.K. Priester." Deze titel ontbreekt in de bibliografie van Van den Brink, opgemaakt door Visser, 'Dr. Jan van den Brink, socialist in priestertoog', 92-93.
- ¹¹⁵. GA Breda, Archief DEZV, notulenboek 7, d.d. 2-10-1910.
- ¹¹⁶. Vgl. E. Huetting, Fr. de Jong Edz. en R. Neij, *Naar groter eenheid. De geschiedenis van het Nederlands Verbond van Vakverenigingen, 1906-1981*. (Amsterdam 1983), 77; Taal, *Liberale en Radicale*, 505-506. Zie ook *Bredasche Courant*, 22-11-1906. Treubs standpunten werden overigens heftig bestreden door de Bredase socialist Bommel (= Dirk Bimmel?); in het debat ontroppte deze zich als een rasechte klassenstrijder.
- ¹¹⁷. Het lijkt dan ook ongerijmd dat het Bredase SDAP-lid J. Vissers en Joh. W.J. Vissers dezelfde personen waren. Zie IISG, Archief SDAP (inv. nr. 941a), dossier Breda 1899-1908, ledenlijst d.d. 15-12-1906.
- ¹¹⁸. *Bredasche Courant*, 15-7-1908. Boog behaalde slechts 105 stemmen, de ex-priester 342 en bij herstemming 467. Van den Brink bleef tot 1913 raadslid; hij trad toen vrijwillig af. Sterk zou de lokale SDAP in 1919 terugkomen: met 5 zetels maar liefst.
- ¹¹⁹. Raadsnotulen 1907, 280.
- ¹²⁰. *De Bredasche Klok*, 27-10-1906.
- ¹²¹. Vgl. H. van Hulst, A. Pleysier en A. Scheffer, *Het Roode Vaandel volgen wij. Geschiedenis van de Sociaal Democratische Arbeiderspartij van 1880 tot 1940*. ('s-Gravenhage 1969), 40 e.v.